

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 3

1934

KOLMESTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

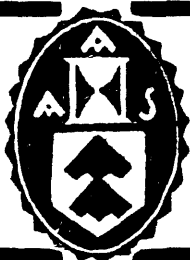
O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG

SISU:

	Lk.
Eesti rahvuslike pühikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail.	
Hans Kruus	97
Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana. P. Treiberg	107
Akadeemiline Ajaloo-Selts 1933./34. tegevusaastal. Marta Sorgsepp	121
Kiri Tartu ülikoolile aastast 1777. E. Tender	129
Varia	130

AJALOOLINE AJAKIRI

1934

N° 3

III VEERAND

TARTU

Eesti rahvuslike kude põhikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail.

II.

Eesti talupoegade 1864. a. palvekirjade-aktsioonide, eriti sügise suursaatkonna täielik fiasko oli esmajoones raskeks hoobiks just asjaosalistele — Viljandimaa tegelastele ja Peterburi eesti patriootidele, iseäranis J. Kölerile. Kõnelemata rusuvast muljest, mida avaldas vendade Petersonide vangistamine ja sõjaväe majutamine Viljandimaa valdadesse, olid häirivad ja ettevaatusele manitsevad valitsusvõimude sammud vabadusse jäetud tegelaste suhtes. Läbiotsimised poliitiliselt õige lojaalse H. Wühneri ja J. Adamsoni juures olid küllaltki pahaendelised ajamärgid¹⁾. Hoolas politseiline järelevalve eesti tegelaste suhtes, mis ka nende kirjavahetuse võttis kontrolli alla, halvas vähegi normaalset suhtlemist ja tõkestas vabat omavahelistki mõtetevahetust, veel enam aga nende poliitilist aktiivsust.

H. Wühner, kes seni olnud aktiivsemaid tegelasi Eesti Aleksandri-kooli mõtte arendamisel, tõmbus sellest nüüd hoopis eemale²⁾. J. Köleri sõbrad Viljandimaal kaotasid mõneks ajaks igasuguse kontakti temaga. Kodumaal levis ainult kurje kuuldusi Peterburi eesti patriootide juhi kohta. Veel 1865. a. kevadel, kui esialgne surve-laine oli juba mõnevõrra vaibunud, olid Viljandimaa tegelased murelikus teadmatuses Köleri saatuse suhtes. Märtsis käisid kaks Tar-

¹⁾ Vrd. M. Lipp, Hans Wühner, — Eesti Kultura II; 1913, lk. 103; läbiotsimise kohta J. Adamsoni juures O. Stamm, stipendiaadi-aruanne rahvatraditsiooni kogumise kohta ärkamisajast Paistu kihelkonnas, 1932 (EKIA), lk. 10.

²⁾ H. Wühneri deklaratsioon jaanuaris 1865, — Adamsoni kirjakogu, EKIA.

vastu koolmeistrit sel puhul Võrus Fr. R. Kreutzwaldi juures teateid hankimas³⁾. Meeste käitumine tunnistas äärmist ettevaatlikkust. Neil oli kaasas paar rida H. Wühnerilt soovituseks. Kuid see väike kirjariba oli peidetud ettevaatlikult saapasse, sest et oli esinenud juhtumeid, kus isikuid reisidel läbi otsiti, et veenduda, kas nad ei kanna enesega mingit kahtlast kirjatükki kaasas. Ühtlasi palusid koolmeistrid Kreutzwaldi, et ta hoiduks Viljandimaa tegelastele kirjutamast, sest et kõik postiga saadetud kirjad ametivõimude poolt järjekindlalt avatakse.

Kuigi P. Petersoni vabastamine senati otsusel mais 1865 mõjus mõnevõrra julgustavalt⁴⁾, jäi poliitseiline järelevalve eesti rahvuslike tegelaste suhtes endiselt hoolsaks, tegelased aga omaltpoolt vastavalt ettevaatlikeks. Sellisena püsis olukord 1866. a-ni, osalt järgmisenigi. Veel 1866. a. sügisel kandis J. Adamsoni kiri J. Kölerile märkust: „Willandi Silla kohtu Herra von Bock 2. Nov. 1866 minu silma all läbi lugenud“⁵⁾. Ja veel jaanuari lõpul 1867 pidi Fr. R. Kreutzwald teatama J. Kölerile, et tema korrespondents kodumaal avatakse ja et samuti temast kõneldakse kui viljandimaalaste hässitajast⁶⁾. Kuna postisaladus pärast 1864. a. suursaatkonna fiaskot eesti tegelastele polnud kindlustatud ja ka käsitsi kirjade saatmise suhtes tuli olla ettevaatlik, siis kujunes nende suhtlemine lähemal järgmisel ajal võrdlemisi hõredaks, mis avaldub iseloomuliselt ka säilinud kirjavahetuis.

Suhteliselt tihedana püsis esialgu kirjavahetus ainult J. Köleri ja J. Hurda vahel. 1864. a. sügisest, mil Köler oma kodumaa-reisilt pealinna tagasi jõudis, kuni järgmise aasta sügiseni, mil nende tegelaste kirjavahetus katkes pikemaks ajaks, ligemale paariks aastaks, on säilinud kirju Hurdalt Kölerile 7 ja Kölerilt Hurdale sama palju⁷⁾. Nagu varem inigi, riivatakse poliitilisi küsimusi selles kirjavahetuses suhteliselt vähe. Esikohal seisavad kultuuri-probleemid, eeskätt uus kirjaviis ja Eesti Aleksandri-kool. Hurt kolis 1865. a. alul Hellenurme mõisa koduõpetajaks, andus pea täiesti oma vähepõnevaile pedagoogilistele ülesannetele⁸⁾ ja kadus mõneks ajaks aktiivsest eesti tegelaskonnast. Tema suhtlemine teiste eesti rahvuslike tegelastega Helle-

³⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 29. VIII 1865, — Köleri kirjakogu, EKIA.

⁴⁾ Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 1. VII 1865, — Köleri kirjakogu, EKIA.

⁵⁾ J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

⁶⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 31. I 1867, — Köleri kirjakogu, EKIA.

⁷⁾ Vt. Hurda ja Köleri kirjakogud EKIA-s (tõlkes E. Kirjandus 1911, lk. 99—103 ja 133—143).

⁸⁾ Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 5. X 1865, — Köleri kirjakogu (tõlkes E. Kirjandus 1911, lk. 143).

nurmes teotsemise, Otepää prooviaasta kestel ja Kuressaares kooliõpetajaks olemise ajal (1865—1868) oli õige hõre ja lõtv⁹⁾.

Ka Kreutzwaldi ja Köleri kirjavahetus ei taha 1864. aastale järgnenud depressiooni-ajastul kuidagi sobida. Eriti tagasihoidlik on Köler, mis põhjustab Kreutzwaldilt ironilise märkuse tema suhtes: „Selles on konsekventsi ja iseloomukindlust, et Teie lasete oma sõpru enne vajalikult igatseda, kui otsustate enesest anda elumärki“¹⁰⁾. Sellelaadilisi märkusi esineb Kreutzwaldi poolt hiljemini¹¹⁾. Ka Kreutzwaldi korduvad küllakutsed Kölerile ei anna tagajärgi¹²⁾. Hõre kirjavahetus Köleri ja Kreutzwaldi vahel katkeb pikemaks ajaks 1868. a.¹³⁾.

Kokku võttes tuleb konstateerida kõigi seniste aktiivsemate eesti rahvuslike keskuste suhtlemises pärast 1864. a. märgatavat lõtvumist. Kui see ka üheltpoolt, nagu J. Hurdal, oli tingitud enam isiklikest põhjustist, siis üldisemalt põhjustas selle poliitiline kriis, mis haaras aktiivsemat eesti ühiskonda 1864. a. palvekirjade-aktsioonide äpardumise tagajärjel. Oli oluline, et see tabas kõige teravamini äsjases liikumises just kõige aktiivsemaid keskusi — Viljandimaa tegelasi ja Peterburi eesti patrioote. Suur pidi olema iseäranis Köleri pettumus, kes, nagu nägime¹⁴⁾, oli veel 1864. a. kevadel kõrgelt hinnanud rahva omaaktsioone, nagu seda oli just äsjane palvekirjadeliikumine. Lühidalt, radikaalne suund, mis eesti rahvuslikus liikumises 1864. a. oli tugevasti esile tungimas, oli nüüd raskesti vapustatud ja omaviisi karile joonsnud.

⁹⁾ J. Hurda tegevuse kohta mainitud ajal vt. tema autobiograafia, mille tõlkes välja andnud H. Koppel, Lühike ülevaade õpetaja Jakob Hurda ametiaja üle Otepääl 1872—1880, — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, 1933/34, lk. 128 jj. 1865. a. sügisel katkes Hurda ja Köleri kirjavahetus pikemaks ajaks. Säilinud kirjadest vahe 5. X 1865 kuni 31. VIII 1867, siis 1867. a. sügisel 1 kiri Hurdalt ja 2 kirja Kölerilt, mille järgi (22. X 1867) jällegi paus 13. X 1871. Mõned vahepealseist kirjadest — siiski ainult üksikud — on kaotsi läinud, (Kirjad tõlkes E. Kirjandus 1911, lk. 142—145 ja 183—186.) Hurda ja Köleri vahepealset jahanemist iseloomustab ka kirjadest esinev tituleering. Hurda kirjas 31. VIII 1867: „Armas Koehler“, kirjas 13. X 1871: „Armas Eesti vend“. Kreutzwald omalt poolt kaebab (kirjas Kölerile 29. VIII 1865, Köleri kirjakogu, EKIA), et ta on kaotanud Hurdaga igasuguse kontakti. Kreutzwaldi kirjadest Hurdale on pärast 1864. a. sügist säilinud ainult 3 (17. I 1865, 13. IX 1867 ja üks hilisemast ajast). Kaotsiläinuid ei või olla kuigi palju.

¹⁰⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 1. VII 1865, — Köleri kirjakogu, EKIA.

¹¹⁾ Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 28. I 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

¹²⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 12. IV ja 21. VI 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

¹³⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 10. V 1868, järgmine säilinud kiri 5. III 1877, — Köleri kirjakogu EKIA.

¹⁴⁾ Vt. käesolev kirjutis, Ajalooline Ajakiri 1934, nr. 2, lk. 61.

See oli ärkava eesti ühiskonna meeoludes küllaldaseks eelduseks reaktsioonile, mis kindlustas mõõdukusega tähistatud J. V. Jannseni positsiooni ja toetas selle tõusu. Jannsen saabki nüüd nagu uut hoogu oma tegevuses. 1865. a. on ta elavalt aktiivne „Vanemuise“ seltsi organiseerimisel¹⁵⁾, mis s. a. sügisel käima saab ja kujuneb tähtsaimaks vahendiks tema seltskondlike ürituste teostamisel.

Ka oma „Eesti Postimehes“ hakkab Jannsen tarvitama mõnevõrra värskeemat tooni, sallides selles ka oma opositsionääride kaastööd. Teatav muutus selles suunas oli toimunud juba pärast seda, kui toimetaja 1864. a. suvel oli teinud paarinädalase reisi Peterburisse¹⁶⁾. Olulisemaks osutus Jannseni vastutulelikkus eriti põnevaks kujunenud uue õigekeelsuse küsimuses, mis oli kogu vastasrinnal ühiseks ajaks. Jannseni järeleandlikkus oli siin küll minimaalne — tema „Eesti Postimees“ ilmus endiselt vanas kirjaviisis, kuid toimetaja hakkas võimaldama oma ajalehe veergudel vähemalt poleemikat õigekeelsuse küsimuses, kus siis ka uue kirjaviisi pooldajad said sõna võtta. See väike vastutulelikkus, mis küll ei rahuldanud Kreutzwaldi, samuti ka mitte Kölerit, oli siiski teatavaks õhuaguks opositsioonile.

Peterburi eesti patriootide keskel ei kustunud küll ka pärast 1864. a. uue ajalehe asutamise mõtet¹⁷⁾. Kuid poliitilis-psühholoogilised eeldused selle teostamiseks olid nüüd märksa vähem soodsad, kõnelemata teistest seni püsima jäänud tõkkest, milleks olid opositsiooni kandvate ja juhtivate elementide hõredus, sisemine jõuetus ja koonduatus. Niisugune oli olukord, kui Peterburis toimus C. R. Jakobsoni rahvuslik virgumine ja tema juurdetulek eesti patriootide hulka.

C. R. Jakobson hakkas esinema aktiivse tegurina eesti tegelaskonnas 1866. a. Siitpeale algas ta oma kaastööd „Eesti Postimehes“¹⁸⁾, tuues lühikese ajaga selle veergudele seni eesti ajakirjanduses olematu võitlushoo. Ja ühtlasi tõusis Jakobson ka keskmeks kujukaks eesti rahvuslike põhikeskuste suhtlemises.

Eriti lähedased ja tihedad pidid olema Jakobsoni suhted J. Köleriga, kes oli tema rahvuslik ärataja ja mõjustaja. Kuna nende suhtlemise algus oli vahenditult otsene, jätmata kirjalikke jälgi, siis on meil ka vähe andmestikku selle kohta. Igatahes kujunes nende vahekord peagi südamlikuks sõpruseks. Ja Jakobson omaltpoolt suhtus oma vanemasse sõpra suure tunnustuse ja tänuga. Köler oli talle algusest peale eestluse „ülem kullatükk“¹⁹⁾, püsidis samalaadiliselt tunnusta-

¹⁵⁾ Vrd. Vanemuine 1865—1925; 1925, lk. 12 jj.

¹⁶⁾ Vt. E. Postimees 1864, nr. 25, 27—32.

¹⁷⁾ Vrd. J. Köler — J. Hurdale 16. II ja 1. VI 1865, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlkes E. Kirjandus 1911, lk. 135 ja 137).

¹⁸⁾ A. Jürgenstein, Carl Robert Jakobsoni elu ja töö; 1925, lk. 39 jj.

¹⁹⁾ C. R. Jakobson — J. Adamsonile 5. XII 1868, — Adamsoni kirjakogu, EKIA (E. Kirjandus 1913, lk. 124).

tavana hiljemini²⁰). Jakobsoni kirjad Kölerile, mis säilinud, on rõhuvas enamikus pärit hilisemast ajajärgust, kui ta asus juba pidevalt kodumaal. Kõige varasemana on alal hoidunud kiri 12. VIII 1868²¹), mis tunnistab selle saatja usalduslikku lähedust adressaadile nii isiklikes kui rahvuslikes küsimustes.

Suure tähtsusega — ja seda kogu eesti rahvusliku liikumise ja sel ajal algatatud ürituste seisukohalt — oli võrdlemisi varaselt tiheda kontakti tekkimine C. R. Jakobsoni ja Viljandimaa tegelaste vahel. See sai alguse nähtavasti Viljandi- ja Pärnumaa talupoegade saadikute Peterburi-reisist 1866. a. kevadel, mis tehti keisrile hõbe-pulma puhul õnne soovimiseks. Holstre esindajana oli pealinnas käinud J. Adamson²²), kes nähtavasti Köleri vahendamisel oli tutvunud ka C. R. Jakobsoniga.

Otsest kirjalikku suhtlemist uute tuttavate vahel esialgu siiski ei kujunenud, kuigi Jakobson oli jätnud Adamsonisse tugeva ja lähendava mulje, mis veel enam süvenes Peterburi noore kooliõpetaja järgnevate kirjutiste mõjul „Eesti Postimehes“²³). 1866. a. suvel käis Jakobson kodumaal, viibides umbes kuu aega Holstre mõisas Ad. Petersoni juures, kus viimane oli valitsejaks. Ta külastas ka ärksamaid talunikke ja nõutas neilt ka laenu oma raamatute kirjastamiseks, mis osaliselt õnnestus²⁴).

Kirjalikku suhtlemist Viljandimaa tegelastega sellele külaskäigule esialgu nähtavasti siiski ei järgnenud. Veel s. a. hilissügisel nõutas J. Adamson Kölerilt Jakobsoni aadressi, kuid veel järgmise aasta aprillis oli see kiri vastamata²⁵), nähtavasti Köleri ettevaatlikkuse tõttu kõvendatud politseilise järelevalve tagajärjel tema suhtes.

Kontakt Adamsoniga ja üldse Viljandimaa ärksamate tegelastega Jakobsonil tiheneb 1867. a. suvel, mil ta viibis mõnda aega kodumaal, külastades ka Holstret. Vahekord Adamsoniga oli Jakobsonil s. a. sügiseks kujunenud niivõrd lähedaseks, et ta võis teda nimetada „armsaks sõbraks“, ennast aga viimase suhtes „truuks sõbraks“²⁶). Tekkivas kirjavahetuses, mis esialgu ei kujune küll kuigi sagedaseks, on meestel vahetada mõtteid mitmesuguste rahvusliku elu küsimuste üle. Jakobsoni huvitab iseäranis oma raamatute levitamine, mille alal Adamson on agaralt tegev.

²⁰) Vrd. J. Adamson — J. Kölerile 16. II 1877, — Köleri kirjakogu, EKIA.

²¹) Ära trükitud E. Kirjandus 1912, lk. 187 jj.

²²) Vrd. V. Reiman, Jaan Adamson; 1913, lk. 59.

²³) J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

²⁴) A. Peterson — H. Hennole 26. VIII 1912, — Henno kirjakogu, EKIA.

²⁵) Vrd. viimatitsiteeritud kiri ja J. Adamson — J. Kölerile 12. IV 1867, — Köleri kirjakogu, EKIA.

²⁶) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 30. IX 1867, — Adamsoni kirjakogu, EKIA (ära trükitud E. Kirjandus 1913, lk. 119).

Eriti tähtsa koha Jakobsoni ja teiselt poolt kodumaa, iseäranis muidugi Viljandimaa rahvuslike tegelaste suhtlemise arengus evib 1868. a. suvi. See oli juba üsna mitmes suvi, mille Jakobson jällegi, nagu endale rahvuslikku teotsemisjõudu ammutada püüdes, veetis kodumaal. Seekord ei tulnud ta siia sugugi suvepuhkusele, vaid kibedale rahvuslikule tööle. Juba eelnenud kevadtalvel oli temas lõplikult valminud mõte asutada „literaari selts“, mille peamiseks ülesandeks pidi olema heade eesti raamatute kirjastamine ja levitamine. Sellest kavatsusest, mis leidis kohe pooldamist ka J. Adamsoni ja nähtavasti teistegi Viljandimaa ärksamate koolmeistrite poolt, kasvaski välja Eesti Kirjameeste Selts²⁷⁾, mis Jakobsonil kogu järgneval ajastul on eriti südames ja mille teostamine pannakse liikvele just tema poolt.

Osa võttes s. a. 27. ja 28. juunil Viljandis ärapeetud kihelkonnakooliõpetajate konverentsist, sellel ka esinedes, sai Jakobson lähemasse kontakti sealsete haridustegelastega. Sellele konverentsile kokkutulnud õpetajaile esitas ta ka oma „Eesti õppetuse raamatude laiali lautamise“ seltsi mõtte, mis leidis nähtavasti üldist pooldamist. Siis pikemat aega Tartus viibides koostas Jakobson kavatsetava seltsi põhikirja, millele asutajaiks nõustunute allkirju kogudes ta s. a. varasügisel sõitis läbi veel rea Tartu- ja Viljandimaa kihelkondi. Kogu see üritus tõi Jakobsoni tutvuskonda suure osa ärksamaid ja rahvuslikult meelestatud eesti kooliõpetajaid, ühtlasi ühendades neid temaga ja omavahel ühise ettevõtte sidemetega. Kuigi selle seltsi asutamise kavatsus hiljemini — juba pärast esimest üldlaulupidu — pidi läbi tegema hulga keerdkäike ja teostus hoopis teisiti, kui Jakobson alul plaanitsenud, oli ometi tema teene, et tähtis rahvuslik üritus oli liikvele pandud ja temale värbatud suhteliselt laialine pooldajate ja toetajate kontingent.

Kui ajakohase eestikeelse õppekirjanduse soetamise küsimus ja selle lahendamiseks uue rahvusliku seltsi asutamise kavatsus viis Jakobsoni 1868. a. suvel kokkupuuteisse hulga eesti kooliõpetajatega, siis tekkis tal samal ajal kontakt ka teise eesti rahvusliku liikumise kandjana esirinnas arvesse tuleva rahvakihi — talupoegkonna esindusega, vallavanematega. Ja siit sai hoogu Jakobsoni teine üritus, mis tal nüüdsest peale on tähtsaima ülesandena aastaid südames, — oma ajalehe asutamine. Ühes oma hilisemas palvekirjas ametivõimudele²⁸⁾ esitab Jakobson uue eestikeelse ajalehe asutamise mõtte algatajaina otseselt Tartu- ja Viljandimaa vallavanemaid, kes teinud talle vastava ettepaneku 1868. a. suvel tema Tartus viibimise ajal.

²⁷⁾ (Vt. pikemalt Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tegevusolud, tegelased, tegevus; 1932, lk. 33 jj.)

²⁸⁾ Ärakiri palvekirja mustandist J. Adamsoni kirjakogus, EKIA. Ära trükitud E. Kirjanduses 1913, lk. 234 jj.)

Seda väidet ei tarvitse meie küll võtta täiesti puhta rahana²⁹⁾. Arvestades sel puhul eriti Köleri varemini avaldatud seisukohti, pidi radikaalse eesti ajalehe asutamise mõte olema Jakobsonile omane juba enne 1868. a. suvet. Küll aga seekordne kokkupuutumine vallavanematega andis talle kindlasti hoogu pealinnas eesti ajalehe asutamiseks. Seda enam, et vallavanemad andsid ka olulise lubaduse lehe ainelise külje kindlustamiseks: kohustusid enda kanda võtma lehe võimaliku puudujäägi esimesel aastal.

Peale ülalesitatud konkreetsete tulemuste Jakobsoni tegevuses tema kodumaal viibimine 1868. a. suvel andis kogu tema rahvusliku teotahtele uut hoogu ja värskust. Tõusev aktiivsus kodumaa kohalikkude tegelaste ja rahvahulkade keskel, mida ta märkas oma kokkupuuteil nendega, sisendas temasse määratuma optimismi rahvusliku liikumise edu suhtes. Suve lõpu poole viibides veel Tartus kirjutas ta Kölerile oma meeleoludest: „Kus ma mullu veel õiget seemetgi ei näinud, seal leian ma nüüd igal pool kaunist vilja ja ilusaid lillisid ja lauljaid lindusid, nõnda et rikkamat kevade aega süda ei soovigi.“ Seda nähes oli Jakobsoni usk oma rahva tulevikku „selle aea sees nii kasvanud ja kindlaks läinud, et teda enam keegi ei või maha lõhkuda“. Nii „kindlaks on ta selle lühikese aea sees läinud, nõnda et ta mägesid paigast võiks tõsta“³⁰⁾. Eriti olid just Holstre ärksad tegelased Jakobsoni südame võitnud ja talle suurt hoogu andnud, nii et mõni kuu hiljemini ta kirjutab nende puhul: „Kui ma nende peale mõtlen, siis läheb mo süda igakord soojaks“³¹⁾.

Juba esitatudki andmestikust on küllalt selge, millist suurt jõudu ja teotsemishoogu Jakobson ammutas oma tihedast suhtlemisest just kodumaa kohalikkude tegelastega ja massiga 1868. a. suvel. See oli õieti ja õnnestunult valitud suhtlemise suund, mis tunnistas esimese eesti poliitiku tõhusat poliitilist vaistu ja oli tähtsaks teguriks kogu rahvusliku liikumise ja uue tõusva juhi enese aktiivistamisel. Muutunud oludes oli see õieti sama tee, mille oli valinud Köler ja koos temaga teised Peterburi eesti patrioodid 1864. a. omapoolse aktiivse toetamisega talupoegade palvekirjade-aktsioonidele. See oli tihedama kontakti otsimine liikumist kandva massiga. Kriis, mis oli järgnenud tollekordsete aktsioonide nurjumisele, oli nüüd, 1868. a. juba ilmselt möödumas. Ja jälle oli lootuslikke eeldusi elulise, kord

²⁹⁾ Vt. Hans K r u u s, Vastaserindliku ajalehe soetamise küsimus ärkamisajal, — Oitsituled. Eesti Ajakirjanikkude Album. Koguteos VIII; 1929, lk. 23.

³⁰⁾ C. R. Jakobson — J. Kölerile 12. VIII 1868, — Köleri kirjakogu, EKIA (ära trük. E. Kirjandus 1912, lk. 187).

³¹⁾ C. R. Jakobson — J. Adamsonile 5. XII 1868, — Adamsoni kirjakogu, EKIA (ära trük. E. Kirjandus 1913, lk. 124).

juba varemini eesti ärkamisliikumises nii efektselt rakendatud meetodi kasutamiseks.

Otsides tihedamat sidet eeskätt massitegelastega ja tõustes sel teel juba õigegi populaarseks rahvuslikuks juhiks, hoolis Jakobson ilmselt kaunis vähe suhtlemisest seni juhtivamale osale pretendeerivate tegelastega. Nii näiteks pole mingeid jälgi 60-ndailt aastailt tema suhtlemisest Fr. R. Kreutzwaldiga, samuti ka J. Hurdaga. Viimasega näib Jakobson siiski juba 1867. a. sügisel tuttav olevat. Ja Hurda kavatsus loobuda pastorikutsest ning hakata välja andma uut eesti ajakirja leiab Jakobsonis sooja pooldamist³²⁾. Kodumaa silmapaistvamaist tegelasist peale viljandimaalaste tekib Jakobsonil elavam suhtlemine esialgu ainult J. V. Jannseniga³³⁾, nähtavasti ühenduses kaastööga tema „Eesti Postimehele“. Sellest 1866. a. alganud kirjavahetusest ainult Jannseni poolt säilinud kirjad näitavad juba algusest peale noore sugestiivse võimega Jakobsoni aktiivistavat mõju „Eesti Postimehe“ mõõdukas-tasakaalukale toimetajale. Vahekorral mõlema mehe vahel areneb küllaltki lähedaseks, nii et Jakobson peab võimalikuks Jannsenil lasta läbi vaadata oma „Kooli lugemisse raamatu“ käsikirja. On ka muidugi enam kui tõenäone, et Jakobson oma suvistel kodumaal viibimistel külastas ka J. V. Jannseni Tartus, kuigi selle kohta pole säilinud otseseid jälgi.

Siin tutvus ta isiklikult ka „Eesti Postimehe“ toimetaja vaimuka ja nägusa tütre Lydiaga — hiljemalt 1868. a., võimalikult juba 1867. a. suvel. Juba varemini oli ta suure heatahtlikkusega arvustanud tema luuletustekogu „Vaino-lilled“ ja olnud autoriks tema varjunimelegi „Koidula“. Kirjavahetus uue võluva naistuttavaga algas Jakobsonil aga alles 1869. a. kevadtalvel, Koidula algatusel ja võttis peagi õige sõbraliku ja intiimse tooni. Kevadel veel „auustatud preili“ Koidula oli sügiseks Jakobsonile juba „auustatud sõbrana“³⁴⁾.

Kui lõppeks veel mainida Koidula algatatud kirjavahetust Fr. R. Kreutzwaldiga, detsembris 1867³⁵⁾, mis evib meie ärkamisaja kultuuriloos eripärase ja ajaloo allikana ülitähtsa koha, oleme vähemalt nimetanud kõik tähtsamad suhtlemissuunad meie rahvuslike keskuste vahel enne esimest eesti üldlaulupidu 1869. a.

Kokku võttes (mille kohta vaata ülevaatlikku skeemi eesti rahvuslike keskuste suhtlemise alguse kohta 60-ndail aastail) võime konstateerida, et kõige elavamaks aastaks ja ühtlasi suurel määral alguseks rahvuslikeks keskusiks kujunevate isikute vahel esimeste tut-

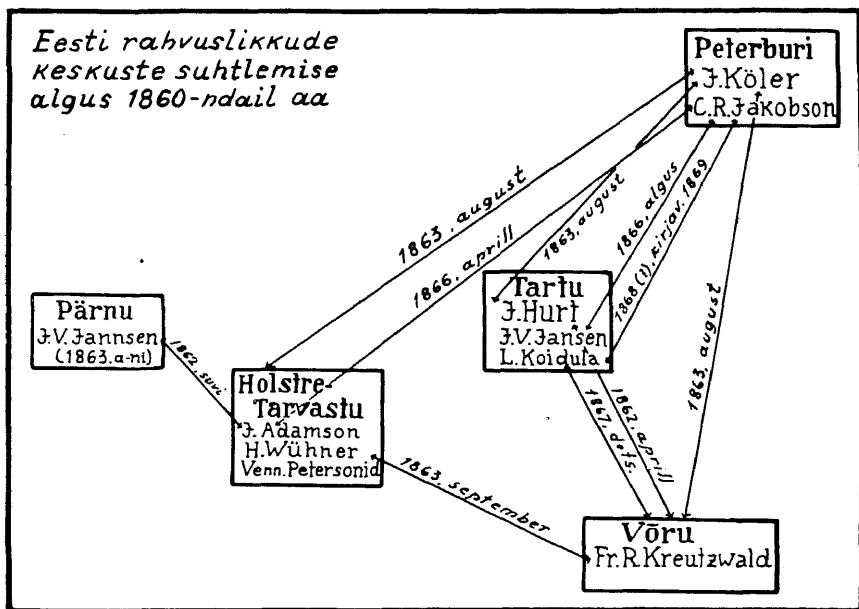
³²⁾ C. R. Jakobson — J. Adamsonile 30. IX 1867, — Adamsoni kirjakogu, EKIA (ära trük. E. Kirjandus 1913, lk. 119).

³³⁾ Vt. A. Jürgenstein, Carl Robert Jakobsoni elu ja töö; 1925, lk. 55 jj.

³⁴⁾ C. R. Jakobsoni kirjad Koidulale, — E. Kirjandus 1911, lk. 365 jj.

³⁵⁾ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus; I, 1910; II, 1911.

vuste loomisel oli 1863. a. Tähtsaiks tegureiks ses suhtes oli Eesti Aleksandri-kooli mõtte edasiarendus ja J. Kõleri ringreis samal suvel. Kontakt Peterburi eesti patriootide, eriti Kõleri ja teisalt Viljandimaa tegelaste, iseäranis vendade Petersonide vahel andis ulatuslikke tulemusi 1864. a. palvekirjade-aktsioonides. S. a. sügise suure saatkonna taotluste nurjumine välistegurite vägivaldse vahelesegamise tagajärjel põhjustas eesti ärkavas ühiskondlikus elus terava kriisi, mis andis tagajärgi ka rahvuslike põhikeskuste suhtlemises, põhjustades siin sunnitud lõtvumise. Kriisist toibuti aegamööda. Ja alles 1868. a. näib see olevat lõplikult möödunud. Vahepeal tegevusse astunud C. R. Jakobson oli tõusnud samaks ajaks uueks rahvuslikuks

keskuseks, kes pani liikvele Eesti Kirjameeste Seltsi asutamise mõtte ja hakkas astuma samme uue radikaalse ajalehe asutamiseks. Mõlemad üritused viisid tema kontakti rahvuslike massitegelastega.

See oli õigegi kihav ja algatuslikult arenev elu, mis haaras ärkavat ja äratatavat eesti ühiskonda, eriti selle juhtkonda 60-ndail aastail. Lühikese aastate rea kestel, 5—6 aasta jooksul olid peajoontes selgunud liikumise tähtsamad ülesanded ja fikseeritud ka need üritused, mille ümber koondus teadlik rahvuslik elu järgneval ajal, — Eesti Aleksandri-kooli mõte ja Eesti Kirjameeste Selts. Eesti rahvuslike põhikeskuste tekkimise, tegevuse ja suhtlemise vaatlus näitab selgemini kui miski muu, et eesti rahvusliku liikumise tee oli rajatud ja pea täiesti valmis juba 60-ndail aastail, enne esimest üldlaulupidu.

Sel teel oli ka juba küllaltki sõidetud. J. V. Jannseni algatatud ja organiseeritud üldlaulupidu ei tähendanud mingit pööret ega uut ajajärku selle tee ehitamisel. Üldlaulupidu oli ainult pidurong, mis omajagu tutvustas seda teed laiemale hulkadele, kaugemaist kolgastest kokkutulnud inimestele ja oli propagandaks selle tarvitamisele.

Meie vaatlus näitab ühtlasi, et juhtijaiks ja rajajaiks tõelikus rahvuslikus liikumises 60-ndail aastail polnud J. V. Jannsen, ka mitte J. Hurt, kes üldlaulupeol ja pärast seda ratsutavad laiemale avalikkusele silmapaistvaina komandeerivate ohvitseridena liikumise eesotsas. 60-ndate aastate juhid ja üldsa eesti rahvusliku ärkamise rajajad olid Viljandimaa talupoegade haritlastist juhid (J. Adamson, H. Wühner, A. ja P. Peterson) ja Peterburi eesti patrioodid, eriti J. Köleriga eesotsas, kellele aastakümne teisel poolel seltsis C. R. Jakobson. Neilt on pärit pea eranditult kõik algatused, mille teostamise püüded õieti tekitasidki selle ajaloolise nähtuse, mida tunneme eesti rahvusliku liikumisena 60-ndail aastail.

Kuid pärast esimest üldlaulupidu lükkusid just need, radikaalsemat suunda esindavad juhid liikumisest kõrvale. Uusim ja seni ilmunud parim uurimus ärkamisaja kohta käsitab seda muutust just laulupeo tagajärjena³⁶⁾. See on suurel määral õige, kuid vajab siiski teatavat täiendust ja korrektiivi. Üldlaulupeo kaudu muidugi populariseerusid selle mõõdukad juhtivad tegelased J. V. Jannsen ja J. Hurt, mis oli soodustavaks eelduseks nende mõju tõusule. Aga liikumisest osa võtnud laiem mass ja osa selle kohalikke juhte oli saanud otsustava tõuke oma poliitilisele orientatsioonile juba 1864. a. palvekirjade-aktsioonide fiaskost. Kartlikele, survest terroriseeritud reameestele oli küllaltki põhjust kahelda seni katsetatud radikaalsemate vahendite puhul. Ja nii lähenesid nad neile mõõdukuse meetoditele, mida kuulutas J. V. Jannsen. Seda enam, et Jannseni häälekandja ise oli võtnud tugevasti radikaalsuse ilmet — eeskätt tänu just C. R. Jakobsoni kaastööle.

Kogu eesti ärkamisliikumisele oli saatusliku tähendusega, et J. V. Jannsen jäi meie ajakirjanduslikul väljal pea ainuvalitsejaks. Radikaalsel opositsioonil ei õnnestunud soetada oma avalikku organit. Oma häälekandja puudusel hakkas opositsiooni kõige poliitilisem pea — C. R. Jakobson Jannseni kaastööliseks. Võrdlemisi lühikese ajaga tõi ta oma kirjutistega „Eesti Postimehe“ veergudele vähemalt mõneks ajaks seni eesti ajakirjanduses olematu võitlusvaimu. See suurendas ka lehe väljaandja ja toimetaja populaarsust. Esimene üldlaulupidu viis selle arengusuuna Jannseni mõju tõususe oma hari-punktile.

(Lõpp.)

Hans Kruus.

³⁶⁾ Fr. Tu g l a s, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 27.

Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana.

I.

Keskaja lõpusajandeil alanud liikumine katoliku kiriku reformi heaks omandas XVI sajandi alul Saksa protestantismis hooga ning tormilise kuju ja viis Lääne-Euroopa kirikliku ühtluse kokkuvarisemisele. Reformatsiooniajastu ägedais konfessionaalseis võitlusis tõusid laialised rahvamassid suurte kirikupoliitiliste küsimuste otsustamisel esmakordselt tähtsa, aktiivselt kaasalööva tegurina avaliku elu näitelavale. Reformatsioonile eelnenud kultuuriliikumine — humanism — ei suutnud ta esindajaile omase sotsiaalse indifferentuse ja aristokraaditseva individualismi tõttu leida tihedamat kontakti rahvahulkadega ega asetanud oma tegevust vajaliselt laiale ühiskondlikule baasile. Ta jäi sotsiaalselt kinniseks, endasse koondunud liikumiseks ega otsinudki teed *profanum vulgus*'e juurde. Seevastu pöördusid usu- uuttjad Martin Luther'iga eesotsas algusest peale suure massi, vähese haridusega või hoopis harimatute ilmikute poole, püüdes neid võita oma usundilistele ja sotsiaalpoliitilistele ideedele. Humanistid olid omavahelisi arveid õiendanud klassikaliste eeskujude najal koostatud stiilipuhtais ladinakeelseis pamflettides. Nüüd astusid nende asemele väljendusviisilt mahlakalt jõhkrad, sisult lihtsad ja robustsed rahva- keelsed lendkirjad, mis kajastavad suure kujukusega tolle aja haru- kordselt elavat vaimset käärimist kõigis selle erivärvinguis. Vist kunagi ennemini ei olnud mõnd usulist liikumist saatnud säärane kirev, hoogus ja löögivalmis publitsistlik lendkirjandus kui Lutheri väljaastumist Rooma vastu. Saksamaal oli aastail 1513—17 ilmu- nud 527 trükist, reformatsiooni esiaastail 1518—23 ilmus aga 3113 trü- kist, millest olulise osa moodustavad mitmesugused lend- ja puhu- kirjad ¹⁾).

Sellise kirjanduse kaudu tungisid juhtivate peade moodsad ideed ruttu ja mõjusalt rahvastiku eri elementidesse, nakatades neid rooma- vastase revolutsioonilise mentaliteediga. Eriti sügavasti mõjustasid meeli Lutheri enda poolt üksteise järel väsimatult ja vahetpidamatult avalikkusse lennutatud läkitused. Maamehe pojana oskas Luther neis tabada lihtrahvale arusaadavat tooni ja kaasa helisema panna harimatu massi salajasemaid hingekeeli. See polnud mingi kuiv ja tehtult kunstlik „literatuur“, mis esines Saksa reformaatori rahva- päraseis kirjutistes, vaid ta enda raskete siseheitluste ja vaevarikaste

¹⁾ K. Hagen, Deutschlands litterarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter, II, Erlangen 1843, lk. 176 j.; W. Bauer, Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte, Leipzig 1930, lk. 125—131; P. Treiberg, Ignatius Loyola, Tartu 1933, lk. 8—10; O. Schade, Satiren und Pasquille aus der Reformationszeit, I—III, Hannover 1856—58.

kaalutluste elamusrikas sade, tükk elavat ja haaravat tegelikkust, kuigi Lutheri impulsiivse isiksuse tundeprismas omapäraselt murdunud ja moonutatud. Luther tõlgendas oma reformatoorilise teotsemise esimesel, heroilisel perioodil paremini kui keegi teine lahendamata poliitiliste, sotsiaalsete ja kiriklikkude vastuolude surve all vaevleva saksa rahva hingelist rahutust ning protestimeeleolu ja tundis end seetõttu oma tegevuses kantud olevat üldiseist heakskiidu- ja toetamisvoogudest. Puhkenud tormi vaigistama saadetud Hieronymus Aleander, paavst Leo X nuntsius, võis neil ajal põhjusega kurta, et $\frac{9}{10}$ Saksamaast karjub: „Luther!“ ja $\frac{1}{10}$ vähemalt: „kadu Rooma kuuriale!“²⁾.

Kuid liikumise edaspidises käigus hakkas see esialgne luterlik roomavastane rinne peagi mõranema. Üldine avalik arvamus, mis aastast 1517 oli mõne aasta jooksul Saksas üksmeelselt toetanud Lutheri rünnakuid katoliku kiriku alussammaste vastu, minetas Vormsi riigipäeva järel oma senise ühtlase palge, killunedes mitmeks eri-ilmeliseks mõtlemis- ja teotsemissuunaks. Luther lakkas olemast terve saksa rahva tunnustatud vaimne juht; tema kõrvale kerkisid teised „trooninõudlejad“, kes astusid temaga võitlusele rahva poolehoiu ja juhi-positsiooni pärast. Lutheri kirikupoliitiline radikalism oli oma seninähtamatult ulatusliku massiagitatsiooniga vaimud välja kutsunud, mille ees kartmatul reformaatoril varsti õudne hakkas. Nagu G. Ritter õieti tähendab, oli Luther oma põhiloomult sügavalt konservatiivne revolutsionäär. Hoolimata oma mässumeelsest fraseoloogiast ei olnud ta mingi revolutsioonimees selle sõna ilmlikus, maises mõttes: ta järjekindel radikalism piirdus vaid sisemise usuelu küsimustega, mis seisid ta aatlemises esikohal, kuna kõigis väliseis organisatsioonilisis ja muus küsimusis ta osutas ilmset tagasihoidlikkust, isegi konservatismi³⁾.

Vastandina katoliku kirikus valitsenud välispidisusele ja asuelu mehhaniseerimisele oli Luther asetanud raskuspunkti üksikisiku siseellu, nähes usus eeskätt teatavat sisemist, emotsionaalset jõudu, teatavat irratsionaalset veendumust õndsakssaamise võimaluste suhtes, mingit erilist tunnet, mis pidi inimese sisemiselt uuendama. Lutheri käsituses ei olnud usk inimese poolt ta vabal tahtel omandatud

²⁾ W. Bauer, op. cit., lk. 126; G. Ritter, Luther, Gestalt und Symbol, München 1925, lk. 64 j., 81; P. Kalkoff, Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstage, Halle 1886, lk. 43.

³⁾ G. Ritter, op. cit., lk. 33, 75, 113. Ritter rõhutab Lutheri ühekülgsust, kuid lisab juurde: „nur die grossen Einseitigen treiben den Gang der Weltgeschichte voran: trotz aller Einseitigkeit ist ihr Verständnis für den tiefsten Sinn der geistigen Mächte, in deren Umkreis ihr Leben sich auswirkt, doch weit kongenialer, als das des blossen Intellektes“ (lk. 33). Luterliku kiriku konservatiivsuse kohta vt. ka P. Weenle, Renaissance und Reformation, Tübingen 1912, lk. 164: „Es bleibt... auf dem protestantischen Boden das Bestehende konserviert, wohl gar religiös sanktioniert“.

(*acquisita*), vaid Jumala poolt temasse sisendatud, „sisse kallatud“ (*infusa*) nähtus, Jumala vaba and. See uus arusaamine inimese vahekorra Jumalaga kaotas aga vajaduse kirikliku aparaadi kui inimese ja Jumala vahendaja järele ja õigustas igaüht Püha kirja tõlgendamata vabalt, ilma vahemeesteta. Püha kirja oli Luther tunnustanud ainsaks ja küllaliseks usualuseks, hüljates usulise tõe kriteeriumina kirikuisade tööd, üldiste kirikukogude otsused jm. Sellega omandas Püha kirja õige tõlgendamise küsimus protestantlikus usuelus esmajärgulise tähtsuse. Luther tunnustas alul põhimõtteliselt, et iga usklik on õigustatud tõlgendamata Piiblit, otsides sellest õigeid Jumala tahteavaldusi. Kuid selline seisukoht avas ukseid ja aknad usundilisele subjektivismile ja ähvardas hävitada iga üldkohustusliku dogmaatika. Selle järjekindlal teostamisel ei oleks mitmes suunas tõlgendatav Püha kiri enam saanud olla usundilise elu autoriteetlikuks kriteeriumiks ja isegi Lutherile vaieldamatu tõsiasjana tunduv õpetus õndsakssaamisest ainult usu läbi oleks võinud tulla vaidlusaluse küsimusena uuele kaalumisele ning proovimisele. Säärase hädaohtu vältimiseks pöördus Luther tegelikus kirikukorralduse töös tagasi Piibli kirjatähe kultuse juurde ja lõi ühes oma mõtteosalistega ajajooksul katoliiklikkude dogmade asemele uue protestantliku dogmaatika süsteemi. Piibli raamatu autoriteet surus maha ja tõrjus kõrvale kõigi teiste tõeallikate autoriteedi ja protestantlik kultuur kujunes kindlaimeliseks autoriteedikultuuriks⁴⁾.

Lutheri ja hiljemini ka teistes reformatsioonilistes kirikuis võidule pääsenud biblitsism asetas need kirikud mitmeti vildakusse seisundisse. Katolitsism oli Piiblis leiduvaid usutõdesid täiendanud ja korrigeerinud mitmesuguste teiste kiriklikkude autoriteetide vastava tegevuse kaudu. Sellega oli tal kergem muutunud ajaolusid arvestada ja kirikuõpetust areneva kultuuri nõuetega kokkukõlastada. Protestantism asendas selle paindliku ja elastilise süsteemi auväärse Piibli raamatu väeramatu autoriteediga, sidudes Wernle sõnade järgi oleviku Jumala hallist minevikust põlvnevate ürikute külge. Sellega tuli ühest uksest välja tõrjutud dogmatism teisest uksest tasahilju tagasi ja kutsus ellu vast veelgi kindlamalt ortodoksse mentaliteedi, kui see oli seni esinenud katoliiklikus maailmas. See ootamatu ja vastuoluline nähtus osutus vastuvõetamatuks neile isikuile ja rühmadele, kes üle kõige hindasid Lutheri enda poolt väljakuulutatud „risti-inimese vabadust“ ega olnud nõus keelduma oma usundilise enesemääramise õigusest. Need elemendid eitasid vajadust usutõdede dogmaatilise kinnistamise järele ja rõhutasid sisemist sõna, s. t. Jumala poolt inimestesse sisendatud võimet Püha kirja mõista, seletada ja

⁴⁾ „Die Kultur der Reformation ist Autoritätskultur schroffster und einseitigster Art“, väidab P. Wernle, op. cit., lk. 87. Vrd. ka A. Wulfius, Problemõ duhovnogo razvitija, Peterburi 1922, lk. 80–83.

tõlgendada kui ka vahetu kokkupuute kaudu jumalusega ilma Piibli raamatu kaasabita uute usutõdede juurde jõuda. Ka esitasid nad suuremaid või vähemaid korrektsioone Lutheri õpetusele õndsakssaamisest ainult usu läbi, rõhutades eriti inimese tahte aktiivsust ja tema kõlbla käitumise tähtsust⁵⁾).

Nii näeme reformatsiooni puhkemisest peale kristliku kiriku arenemises huvitavat, omapärast nähtust: rikas sektide-kujunemine, mis oli iseloomulik keskaegsele katolitsismile, lakkab nüüd katoliiklikul pinnal peaaegu täiesti, kuna seevastu äsjatekinud protestantlikel kirikul tuleb alatasa tegemist teha nende üldorganisatsioonist eemalduvate sektantlike moodustistega. Alates XVI sajandi 20-aist aastaist saadab protestantlikku liikumist visa ja elujõuline sektantlus, mis omakorda jaguneb kahte tähtsamasse peaharru — anabaptistlikusse ja müstilisspiritualistlikusse. Need mõlemad voolud kujunevad ja arenevad rööbiti, segunevad mõnikord teineteisega, kuid osutavad üldiselt siiski erinevaid iseloomujooni. Anabaptismi iseloomustab teatav apokalüptilis-eshatoloogiline meelelaad, mõtlemine „viimsele asjadele“, lootus vana maailma hukkamisele ja „uue Jeruusalemma“ loomisele. Anabaptistid eelistasid väikeste väljavalitute koguduste rajamist, kus oleks elatud vagalt ja lihtsalt mäejuutluse vaimus ilma välise surveta, ilma käsuõpetuseta ja mingi võõra jõu poolt pealesurutud dogmadeta. Kui anabaptisti iseloomustavad ta sotsiaalsed kalduvused ja solidaarsusetunne omataoliste suhtes, on müstik oma põhiloomult individualist: ta eitab iga välist kiriklikkust ja käsitab usundit vaid puhtisikliku siseelamusena, Jumala ja inimese vahetu ühinemisena, rõhutades oma vaimu vabadust ja usundiliste tunnete vahenditult autonoomsust. Mõlemale voolule on ühine mingi entusiasm, tundesiirus ja usundiliste elamuste intensiivsus, samuti inimese hingeliste võimete kõrge hinnang — veendumus, et õige kristlane suudab Kristuse jälgedes käia ja jumalikkusele läheneda. Osa sektante jäi rahulikult ja kannatlikult ootama Jumala riigi saabumist, kuna teine osa pidas end ise Jumala vaimu tööriistana kutsutuks aktiivselt võitlema selle riigi vaenlaste vastu, neid hävitades või vägivaldsete vahenditega Jumala tahtmisele allutades⁶⁾).

II.

Protestantliku sektantluse mõlemale harule omased jooned esinevad täie selgusega juba Suure talupoegade sõja keerises a. 1525 noorena hukkunud Thomas Müntzer'il. Seda reformatsioonijastu

⁵⁾ P. Wernle, op. cit., lk. 156 j.; A. Wulfius, op. cit., lk. 85—87.

⁶⁾ E. Troeltsch, Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen, Tübingen 1912, lk. 803—809, 848—864, 877; P. Wernle, op. cit., lk. 105—110.

tormi ja tungi aastate jõurikast isiksust on seni sageli hoopis valesti käsitatud. Juba asjaolu, et Müntzer alla jäi omas pinevas võitluses Lutheri poolt esindatud peasuuna vastu, mõjus kaua aja jooksul ebasoodsalt ta püüete objektiivsele selgitamisele. Et inimlik vaatlemisviis kergesti kaldub omistama võitjale õiguse, harjuti Lutheris nägema Saksa reformatsiooni ainuõige suuna kandjat, tema vastastes — Karlstadt'is, Müntzeris ja teistes — aga hädaohtlikke määratsejaid, kes oma mõtlematu teotsemisega ähvardanud kogu liikumise kallutada lubamatuile eksiradadele. Võidulepääsenud suuna esindajana varjas Lutheri kahtlematult imposantne kuju teisi omapärase ilmega tegelasi otsekui mõni hiiglatamm, kelle varju jäävad väiksemad puud. Saksa reformatsiooni ajalugu kirjutati kaua kas protestantlikust, luterlikust, või katoliiklikust, antiluterlikust seisukohast. Selle tagajärjel tutvuti liikumise peavoolu käigu ja ilmega põhjalikult kuni kõige väiksemate üksikasjadeni, kuid veestikust ja maastikust õige ülevaate saamiseks, samuti vajalik harujõgede tundmaõppimine ei nihkunud kuigi suurel määral edasi. Ometi moodustas sektantlus, mille juured ulatuvad Müntzerini, oma kindla palgega ja mitte just tähtsusetu liikumise Lutheri poolt esindatud protestantliku peamagistraali kõrval.

Mis puutub eriti Thomas Müntzerisse, siis mõjus tema osavõtt talupoegade sõjast ja ta eksalteerunud käitumine viimaseil elukuudel selleks kaasa, et teda ilma lähema kriitikata hakati pidama mingiks sadistlikkude kalduvustega psühhopaadiks, verejanuliseks mõrvaprophetiks (*Mordprophet*), kes pöörases hullustuses piitsutanud üles lihtsarahva madalaid kirgi. Sellisena esineb ta näit. Lutheri lähedasele mõttekaaslasele Ph. Melancthon'ile omistatud töös „*Historie Thome Müntzers, des anfangers der Döringischen vffruer*“, mis ilmus veel 1525. aastal, varsti peale Müntzeri hukkamist. Selles parteilise viha mõjul moonutatud kirjeldises antud iseloomustus kandus kõigi oma eksimustega ja väljamõeldistega reformatsiooni ajalugu käsitlenud autorite töödessa ja oli domineerivaks seisukohaks Müntzeri suhtes mitme sajandi jooksul. Esimene objektiivsus taotlev ülevaade Müntzeri kohta ilmus alles Suure Prantsuse revolutsiooni ajal saksa vaimuliku G. Strobel'i sulest⁷⁾. Kas õhutas kaasaegne Suur revolutsioon saksa provintsipastori huvi Saksa revolutsioonilise liikumise väljapaistva tegelase vastu (nagu arvab K. Kautsky) või mõjustas tema kätte juhuslikult sattunud vastava ürikmaterjaliga lähem tutvumine Strobelit huvitava isiksuse kohta biograafia koostamisele (nagu on selles küsimuses L. G. Walter'i seisukoht), on praegu raske otsustada⁸⁾. Kuid igal juhul oli see vaikne

⁷⁾ G. Strobel, *Leben, Schriften und Lehren Thomas Münzers, des Urhebers des Bauernaufstandes in Thüringen, Nürnberg ja Altdorf 1795.*

⁸⁾ K. Kautsky, *Die Vorläufer des neueren Sozialismus*, I, venekeelne tõlge, Peterburi 1907, lk. 234; L. G. Walter, *Thomas Munzer et les luttes sociales à l'époque de la réforme*, Pariis 1927, lk. 21—22.

ja vähetuntud saksa pastor esimene, kes avaldas rea tähtsaid ürikuid Müntzeri elu ning tegevuse kohta ja andis nende põhjal temast pildi, mis tunduval määral erines senini domineerinud käsitusest. Strobeli kujutuses esineb Müntzer vaeste ja rõhutute kaitsjana, rahva hüveolu eest võitleva idealistina. Selle teose kaudu äratatud huvi Müntzeri vastu avaldus reas järgnevais käsitlusis, mille hulgast väärib oma väärtuselt mainimist pastor J. K. Seidemann'i teos „Thomas Müntzer, eine Biographie, nach den im Königlich Sächsischen Hauptstaatsarchive zu Dresden vorhandenen Quellen bearbeitet“ (Dresden ja Leipzig 1842). Seidemann'i teos toetub üldiselt Strobelile, sümpatiseerides siiski Müntzerit vähem kui ta eelkäija, ja täiendab teda paljude üksikasjade suhtes. Vast tähtsam kui teose sisuline külg on selle lisandina üllitatud mitmesugused ürikud (kirjad, pilkelaulud jm.), millele autor juhuslikult sattus Dresdeni arhiivis, töötades hoopis teise teema, nimelt Saksi hertsogi Georg Habemiku ajaloo kallal.

Müntzeri kohta käiva ürikulise materjali kogumisega ja esialgse läbitöötamisega olid Strobel ja Seidemann rajanud kindlama aluse tema ideede ja tegevuse teaduspärasele uurimisele. Nüüd võis kolmas saksa teoloog, Wilhelm Zimmermann oma eelkäijate poolt esitatud faktilise andmestiku najal üritada juba Müntzeri isiksuse sünteetilist tõlgendust. Erinevalt Strobelist ja Seidemannist kuulus Zimmermann kujunenud ühiskondlikkude huvidega ja omapärase poliitilise ilmega uurijate hulka. Ta oli tüüpiline 1840-ndate aastate Lõuna-Saksa demokraat, täis käärivat rahulolematust oleviku kitsaste olude suhtes, radikaalsete, kuid veidi ebamääraste ideedega ja elava, rahutu fantaasiaga⁹⁾. Frankfurti parlamendis 1848—49 istus ta äärmisel vasemal tiival Arnold Ruge poolt juhitud nn. „Donnersberg'i klubi“ rühmas, mis nõudis võimu koondamist parlamendi kätte, rahva üldist relvastamist ja Saksamaa ühendamist vabariiklikul alusel¹⁰⁾. Ei ole ime, et ta „hullule aastale“ järgnenud reaktiooniajastul tagandati a.1850 professuurilt, mille ta oli Stuttgart'is saanud 1847. a.

Kõrvuti kahe teise Švaabi-Franki ala ajaloolasega H. W. Bensen'iga ja F. F. Oechsle'ga¹¹⁾ asus Zimmermann käsitlema Suurt talupoegade sõda kui kangelaslikku vabadusvõitlust, mis võiks oma ennastohverdava idealismiga olla heaks eeskujuks ka tema kaasaja

⁹⁾ „Der phantasiereiche Geschichtsschreiber des Bauernkrieges“ nimega A. Stern, Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871, VII, Stuttgart ja Berliin 1916, lk. 129.

¹⁰⁾ V. Valentin, Geschichte der deutschen Revolution, II, Berliin 1931, lk. 20.

¹¹⁾ H. W. Bensen, Geschichte des Bauernkriegs in Ostfranken, Erlangen 1840; F. F. Oechsle, Beiträge zur Geschichte des Bauernkrieges in den Schwäbisch-Fränkischen Gegenden, Heilbronn 1830.

sugupõlvele. Ta laialisele allikatetundmisele toetuv, käsitluselt elav ning hoogus „Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges“ (3 k., Stuttgart 1841—43) moodustab poliitilise võitluskirja, mille eesmärgiks oli raputada laialisi rahvamaasse ja noori haritlasi nende apaatilisest ükskõiksusest riiklikkude ja ühiskondlikkude küsimuste suhtes ja õhutada neid jätkama XVI sajandil poolelijäänud võitlust. Selle teose teine, põhjalikult töödeldud trükk „Geschichte des grossen Bauernkrieges“ (2 k., Stuttgart 1856) kajastab autori enda tunnustuse järgi tema kogemusi ning vaatlusi 1848. a. revolutsiooni aegadest¹²⁾. Kuid samal ajal on Zimmermann kindlasti veendunud, et ta on suutnud vabaks jääda kõigest „õpetatud eelarvamustest“ ja rajada oma töö ainuüksi vahetus allikais esinevaile tõsiasjadele¹³⁾.

Thomas Müntzeri asetab Zimmermann Suure talupoegade sõja kirjeldamisel keskele kohale ja näeb temas üldse reformatsiooniajastu huvitavamaid ning julgemaid kujusid. Ta ei taha lasta end eksitada neist, kes hindavad madalalt Müntzeri vaimseid võimeid ja peavad teda tühiseks narriks ning ta plaane pigemini mõne hullumaja elaniku omadeks. Varemini kui Luther ja temast sõltumatult asunud Müntzer teele, mis viinud ta võitlusele senise kirikuga¹⁴⁾. Müntzeri tegevuse hindamisel ei tulevat unustada, et ta olevat teotsenud noorukina ja noorena surnud. Nooruslik kirglikkus (*jugendliche Leidenschaftlichkeit*) olevat Müntzeri aatlemises ja teotsemises kõige markantselt esinevaid jooni¹⁵⁾. Kuid see nooruk olevat alanud eas, mil teised veel lapsikult unistavad, elama tõelist elu, tundma, aatlema ja teotsema oma rahva eest. Rahva viletsus ja häda läinud temale väga südame lähedale. Ta tundnud enda olevat Jumala poolt kutsutud rahvast vabastama ja tema eest kätte maksma. Sellist maailmaparandusülesannet võtnud ta suure tõsidusega. Müntzeri hinges leidu-

¹²⁾ „Ich selbst bin inzwischen... auch mitten in einer ähnlichen Volksbewegung gestanden, und habe zum Theil darin mitgehandelt; ich habe an der lebendigen Gegenwart Beobachtungen und Vergleichen anstellen können, und ich habe auch daraus Manches gelernt. Das konnte auf die Auffassung und Darstellung der Menschen und Dinge in meinem Buche nicht ohne tieferen Einfluss bleiben“. W. Zimmermann, Geschichte des grossen Bauernkrieges, I, Stuttgart 1856, lk. XII j.

¹³⁾ „Ich bin noch weniger als früher von Voraussetzungen, von idealen Gesichtspunkten ausgegangen, sondern von den unmittelbaren Quellen und ihren Thatsachen... Die Geschichte duldet keinerlei Octroyirung. Ihr Leben... ist mächtiger und energischer, als die Gewalt der Waffen, der Dekrete und der gelehrten Einbildungen“. Op. cit., I, lk. XIII.

¹⁴⁾ W. Zimmermann, op. cit., I, lk. 168 j., II, lk. 447.

¹⁵⁾ Op. cit., I, lk. 168, 178, 180. Viimases kohas tähendab autor: „Müntzer ist ganz Jüngling, der Alles sich zutrauende, unbedenklich wagende Jüngling; er hat nichts für sich, als sich selbst, seinen Glauben an seine Sendung, und seine Ueberzeugung, dass es an der Zeit sei“.

vat nii mõndagi segavat ja metsikustunut (*Verwildertes*), kuid „läbi selle tihniku hiilgab temas mingi hõõguvalt punane lill — armastus oma rahva ja inimkonna vastu“¹⁶).

Edasi rõhutab Zimmermann Müntzeri tundeküllase südame ja elava kujutlusvõime ülekaalu kainelt otsustava mõistuse üle. Oma poeetilis-ekstsentrilise ja impulsiivse iseloomu tõttu haaranud Müntzer ilma pikema kaalutluseta kinni ülesandeist, mis käinud tal üle jõu ja milleks ajad ei olnud veel küpsed. Ta lootuste ja ootuste palang, ta fantaasia ja ta auahnus saada oma rahva vabastajaks kandnud ja kiskunud teda edasi. Ta ei olevat seetõttu suutnud käsitada asjade tõelist seisundit praktilise elu seisukohast, läinud oma teotsemises otsustavail silmapilkudel segi ja teinud ilmseid vigu¹⁷). Eriti olnud tolle aja oludes teostamatu Müntzeri nõue, et võrdsus Jumala ees tuleb edasi arendada võrdsuseni kõigis ilmlikes asjus; pealegi olevat üldse küsitav, kas kunagi osutub võimalikuks võrdsuse põhimõtet täies ulatuses ellu viia. Nii rutanud Müntzer oma veendumustes kolmsada aastat oma ajast ette, mille tõttu ta kaasaegsed ei suutnud teda õieti mõista. Oma entusiasmis hinnanud ta üle laiade rahvamasside täiseasust ja jõudu, langedes lõpuks ohvriks sellele ekslikule arvestusele. Siiski ei saavat teda pidada tavaliseks meelisklejaks, pinnatuks ja segaseks unistajaks: „*er hat sich zwar verrechnet, gerechnet und berechnet hat er*“¹⁸).

Zimmermanni käsituses esineb Müntzer isikuna, kelle tegevuses usundilised ja poliitilised motiivid olid teineteisega lahutamatu läbi põimitud. Tema poolt taoteldud Jumala riigi toomine maa peale võrdunud rahvale vabaduse andmisega; Vana ja Uue Testamendi ennustuste täitumisega pidanud algama ka maises elus, kodanlikus ühiskonnas uus õnneajastu, millest kõrvaldatud senise korra õiglusetus¹⁹). Usundiliste hüüdsõnade taga arvab Zimmermann Müntzeril näha võivat suurejoonelisi ja ulatuslikke poliitilisi ning sotsiaalseid ideid, mida hiljemini Inglise independendid ja Suure Prantsuse revolutsiooni tegelased edasi arendanud. Palju sellest, mis veel praegu viib maailma usundilises ja poliitilises suhtes edasi, ulatuvat Zimmermanni arvates tagasi Thomas Müntzerini kui esimese tõukeandjani. Nii mõnedki Müntzeri ideed olevat juba teostunud, rajades rahvaste õnne ja riikide suurust²⁰). Kõikjal leiab Zimmermann Müntzeri ideede otseid või kaudseid mõjusid — talumehe mõttemõlgutis, teadlase

¹⁶) Op. cit., I, lk. 177—180, II, lk. 445—446.

¹⁷) Op. cit., I, lk. 171, 178 j., II, lk. 448 j.

¹⁸) Op. cit., I, lk. 178 j., 182, II, lk. 445, 448.

¹⁹) „Seine Predigt auf der Kanzel wie in seinen Schriften war nicht sowohl Religion als vielmehr Politik mit religiösem Ueberwurf“. Op. cit., I, lk. 183.

²⁰) Op. cit., I, lk. 182, II, lk. 447.

juurdlustes ja rahvaesindaja nõudeis²¹⁾). Selliselt tõlgendatuna kujuneb Müntzer Zimmermannil Lääne-Euroopa kogu uueaegse, järjekindlale demokraatiale suunduva arengu geniaalseks ennustajaks ja teenäitajaks.

Zimmermanni siiras, ent vähekriitiline imetlus Müntzeri kui oma aja vastuoksuste keerises traagiliselt hukkunud rahvasõbra ees ei võinud jätta nakatamata teisisigi radikaalselt häälestatud autoreid. Juba Zimmermanni teose esimese trüki mõjul avaldas Friedrich Engels Hamburgis 1850. a. ilmunud sotsialistlikus kuukirjas „Neue Rheinische Zeitung“ pikema artikli (avaldatud hiljemini ka eribrošüürina) Saksa talupoegade sõja üle, mille nurjumise põhjusi ta kõrvutas Saksa 1848. aasta revolutsiooni ebaõnnestumise põhjustega. Analüüsides Saksa reformatsiooni käiku materialistliku ajalookäsituse seisukohast leiab Engels, et Luther olevat esindanud kodanlikku, Müntzer aga proletaarlikku opositsiooni keskaegse barbaarsuse ja sellele vastava sotsiaalse olustiku suhtes. Engels peab Müntzerit kommunistiks, kes püüdnud oma ideid teostada rahvusvahelise liidu loomise teel. Sellised püüded ei olewat veel olnud küllaliselt põhjendatud oma aja materiaalseis olukordades, sest üldine areng suundunud alles kodanliku ühiskonna kujundamisele. Viimasele kaasa aidata ei lubanud Müntzerit ta tõekspidamised, kuna ta enda programmi teostamiseks ei leidunud veel vastavalt orienteerunud ühiskondlikke jõude. Nii sattunud ta vildakusse seisundisse ja pidanud paratamatult hukkuma²²⁾).

Teataval määral sammub Müntzeri iseloomustamisel Zimmermanni jälgedes ka tuntud eesti soost Vene kirjanik A. Scheller-Mihhailov oma huvitavas töös „Revolutsioonõi anabaptizm“²³⁾). Ta rõhutab samuti Müntzeri ja teiste anabaptistide harukordset mõttejulgust nii usundiliste kui ka sotsiaalsete probleemide alal: 15 aasta jooksul olevat anabaptism kõik selle läbi mõelnud, avaldanud ja läbi elanud, mida muus Euroopas hiljemini tervete sajandite jooksul läbi mõeldi ja elati. Sel palavikulisel ajajärgul võetud kriitilisele vaatlemisele kõik ühiskondliku elu küljed ja taoteldud kõigi seniste olusuhete hävitamist. Thomas Müntzer seisnud põhjalikke sotsiaalseid reforme nõudva suuna eesotsas ja olnud otsekui loodud lihtrahva juhiks. Võitluses rahva huvide eest olnud ta tiivustatud kolmelaadilisest fanatismist, mis olnud juhitud senise riigi,

²¹⁾ „Noch gehet sein Geist um in Europas Gauen, lässt sich manchmal noch hören aus den Hütten des Landmannes, haucht über die heisse Stirn des Denkers bei mitternächtlicher Lampe, haltt nach in manchem Vortrag, mancher Forderung redlicher Volksvertreter“. Op. cit., II, lk. 446.

²²⁾ Vrd. G. Mayer, Friedrich Engels, I, 2. trükk, Haag 1934, lk. 144, 359—362.

²³⁾ Ilmunud 1880-aal aastail, uuesti ära trükitud ta kogutud teoste XVI köites, Peterburi 1905, lk. 537—671, mille järele käesolevas tsiteeritud.

ühiskonna ja usundi vastu. Olles oma veendumusilt järjekindel kommunist ei omanud Müntzer siiski mingit teoreetilist kava oma ideaali teostamise kohta, vaid ainult kutsunud inimesi äärmise teravusega üles varandusi jaotama. Ta ei olewat mõelnud sellele, et ühiskondlikus elus ei saa olla järske hüppeid, vaid et asjade areng toimub siin aegamööda, järkjärgult. Ehtsa müstikuna ja fanaatilise prohvetina rajanud ta oma arvestused ainuüksi Jumala kõikvõimsusele: „piiritu usk ülevalt tulevasse abisse teinud ülearseks kõik kavandid ja ettevaatuse-vahendid... Jumal tahab ja kõik sünnib ta tahtmuse järele“²⁴⁾. Kõlbla isiksusena seisnud Müntzer väga kõrgel, vist küll kõrgemal kõigist oma kaasaegseist. Täielik kooskõla sõnade ja tegude, ideede ning käitumise vahel, tingimusteta andumine oma kõrgele ülesandele, kõigist elumõnudest loobumine, raudne järjekindlus ja paindumatus oma eesmärgi taotlemisel, — kõik need omadused tegevat Müntzerist harukordse kuju, milliseid harva leiduvat ajaloos. Need omadused olevat aga samal ajal saanud saatuslikuks Müntzeri poolt algatatud üritusele. Kõigis asjus läinud Müntzer kuni viimaste, äärmiste loogiliste järeldusteni ega jäänud kunagi peatuma poolele teele. Selles suhtes moodustanud ta täieliku vastandi Lutherile. Ta ei olnud suuteline kompromissideks, mis oleksid vajalikul määral arvestanud praktilise elu nõudeid. Uskudes piiritult oma missiooni ei olewat ta hoolitsenud oma teooriate elule kohaldamise eest. Ja tegelik elu, mis allub oma seadustele, jätnud ta julmalt narriks²⁵⁾.

Sellisele Müntzeri-käsitusele seisab lähedal ka Vene ajaloolane, Harkovi ülikooli professor M. N. Petrov oma Müntzeri iseloomustuskatses²⁶⁾. Temagi rõhutab Müntzeri erakordset isiksust, mis ületanud Karlstadt'i, Pfeiffer'i jt. kujud niivõrra, et viimased tunduvat lausa Müntzeri koopiatena; temagi näeb Müntzeris suurt rahvajuhti, kes energiliselt juhatanud massiliikumisi Suure talupoegade sõja ajal. Oma aja Robespierre'ina olnud Müntzer harukordselt siiras ja terviklik iseloom, impulsiivne, kirglik, kuid samal ajal närviline ja veidi naiselik. Vastandina Zimmermannile peab Petrov teda mitte noorukiks, vaid täiesti kujunenud, kindlate veendumuste ja vaadetega isikuks, parandamatuks entusiastiks, kes vaevalt oleks aastatega muutunud kainemaks. Eriti rõhutab Petrov Müntzeri visionaarsust ja müstilisi kalduvusi, mis olnud tema kohkumatu iseteadvuse, eneseusalduse ja järjekindluse tähtsamaid põhjusi, sisendades temasse veende

²⁴⁾ A. Scheller-Mihhailov, op. cit., lk. 538, 554, 562, 563, 598.

²⁵⁾ Op. cit., lk. 595, 597, 599.

²⁶⁾ Ära trükitud pealkirja all „Tomas Mjuntser. Velikaja krestjanskaja voina“ tema artiklitekogus „Iz vseмирnoi istorii“ (käesolevas tsiteeritud 4. trüki järele, Peterburi 1904). Petrovi kohta vt. V. Buzeskul, Vseobščaja istorija i jeje predstaviteli v Rossii v XIX i natšale XX veka, I, Leningrad 1929, lk. 121—125.

Jumalale lähedalseismise ja temalt saadava toetuse ning abi suhtes ²⁷⁾).

Erilise armastuse ja huviga peatub Müntzeril Saksa marksistliku sotsialismi teoreetik Karl Kautsky oma töös „Die Vorläufer des neueren Sozialismus“ (2 k., Stuttgart 1895). Tema käsituses olnud Müntzer vürstide ja kodanluse reformatsiooniliikumise suure vastasena revolutsioonilise ketserliku kommunismi hiilgavaimaid esindajaid, kelle tegevuses seisnud esiplaanil mitte kiriklik, vaid poliitiline ja sotsiaalne revolutsioon. Kautsky ei tunne mingit huvi Müntzeri apokalüptilise müstika vastu ega võta vaevaks lähemalt jälgida tema usundiliste vaadete arengut: selliste nähtuste kohta puudub tal lihtsalt silm. Müntzer ei olewat tema arvates olnud mingi piiratud mõistusega sektant (*kein beschränkter Sektierer*), vaid tugeva poliitilise taibuga ja selge peaga võitleja; ta tundnud olevaid jõudude vahekordi riigis ja ühiskonnas ja arvestanud kõige oma müstilise entusiasmi juures siiski oludega. Oma kommunistlikke mõttevendi ületanud Müntzer mitte niivõrra filosoofilise mõttelaadiga või organiseerimisvõimega kui oma revolutsioonilise teojõuga ja kõigepealt oma riigimeheliku pilguga (*staatsmännischer Blick*). Ta olnud kaugel sellest, et piirata oma tegevust väikese õigeusklike ringiga, vaid apelleerinud kõigi oma aja revolutsiooniliste elementide poole, püüdes neid sundida oma eesmärke teenima. Heinrich Pfeiffer'i ja Müntzeri vahekorra käsitlemisel leiab Kautsky, et Pfeiffer eelkapitalistliku ajastu tüüpilise väikekodanlasena tundnud ennast olevat ainult kohalikkude huvide esindaja, Müntzer aga ei olewat piiranud oma tegevust mingi kindla kohaga, vaid pidanud liikumist Mühlhausenis ainult üheks lüliks revolutsiooniliste liikumiste pikas ahelikus. Müntzer saanud aru, et Mühlhausenis saavutatud võit ei tähenda veel revolutsioonilise liikumise lõppu, vaid alles algust. See pärast kutsunudki ta rahvamasse kõikjal üles relvastuma ja koordineeritud tegevuseks organiseeruma. Nii olnud Müntzeris ühendatud äärmine kommunistlik fanatism tugeva tahtejõuga ja — mis peaasi — poliitilise ettenägelikkusega ²⁸⁾).

Müntzer esineb Kautsky käsituses mitte tormleva ja tungleva noorukina, nagu W. Zimmermannil, vaid küpsete seisukohtadega ja kindlate eesmärkidega mehise võitlejana, kes tema kasustada olnud vahenditega teinud kõik, mis üldse võimalik. Kui ta püüded siiski lõpuks nurjunud, siis sündinud see teda ümbritsevate olude tõttu, mida ta ei jaksanud muuta. Revolutsiooni teele asunud rahvakihtide — talupoegade ja linnade kehvikute — teadvuses olnud partikularistlik mõtlemis- ja teotsemislaad veel niivõrra tugevasti juurdunud, et Müntzeri üleskutsed ei suutnud neid tõmmata oma tegevuse ühtlusta-

²⁷⁾ M. N. Petrov, op. cit., lk. 389, 396, 398, 405, 418.

²⁸⁾ K. Kautsky, op. cit., lk. 235 j., 247, 264, 278.

misele: iga linn, iga ringkond teotsenud omapead samal ajal, kui rahvarevolutsiooni vastu võitlevad vürstid esinenud ühise jõuna²⁹⁾. Zimmermannist erineb Kautsky selleski suhtes, et ta ei hinda kuigi kõrgelt Müntzerit kui iseseisvat ja omapärast mõtlejat. Kommunistlikud ideed, mida Müntzer esindanud, moodustanud selle tormilise ajastu teadvuses tugevasti levinud ühisvara. Müntzeri kõrval teotsenud terve rida teisi agitaatoreid ja organisaatoreid samas vaimus, liikudes eelmiste aegade kommunistlikelt sektidelt pärandina saadud ideede ringis. Kautsky väidab, et tal ei olewat õnnestunud leida Müntzeril ühtainsatki uut ideed³⁰⁾.

Kautskyst veelgi kaugemale läheb Müntzeri kui poliitiku ja revolutsionääri ülistamisel saksa kommunistliku värvinguga autor Ernst Bloch teoses „Thomas Münzer als Theologe der Revolution“ (München 1921). Selles lüüriliselt ebamäärases ja oma ülepingutatud paatose tõttu sageli õõnsalt mõjuvas töös esineb Müntzer mingi müstilise maailmavabariigi ja teokraatliku kommunismi eestvõitlejana. Et Müntzer oma võitluses kommunistliku ühiskonna eest püüdnud mõningast ajaloo ja majanduse problemaatilisest vaheastmest lihtsalt üle hüpata, see ei olewat Blochi arvates veel mingi donkihhotismi tunnus: püüdvat ju Vene kommunistidki puuduvaid tööstuslikke eeltingimusi ületada lihtsalt kommunistlikule ideaalile suunatud tahtepingutustega³¹⁾. Müntzeri hukkamisega ei olewat kadunud tema poolt esindatud ideed. See *archifanaticus patronus et capitaneus seditiosorum rusticorum* elanud oma püüdlustes edasi ja mõjustanud oma õilsa eeskujuga järgnevaidki generatsioone. Eriti olewat nüüdisajal Müntzeri kangrusellide järglased täisikka jõudnud ega laskvat end enam niiviisi pagendada nagu Müntzeri aegadel³²⁾. Marksismi enamlikus teostuses olewat uuesti ellu ärrganud vana jumalavõitlejalik, taboriitlik-kommunistlik radikaalse anabaptismi tüüp ja ühes sellega olewat saanud Müntzeri päevile sarnanevad ajad³³⁾. Sellises käsituses kaotab Müntzer juba oma inimlikud kon-

²⁹⁾ Op. cit., lk. 236, 267.

³⁰⁾ Op. cit., lk. 235, 241.

³¹⁾ E. Bloch, Thomas Münzer als Theologe der Revolution, lk. 135. Edasi järeldeb autor: „Münzer... ist auch in seinem Scheitern keine rührende, keine punktuelle, keine komische, sondern eine durchaus vertretende, kanonische, tragische Gestalt; mit seiner Niederlage wurde von neuem einer echt verkörperten, richtig eingesetzten, adäquat erfassten Idee der Weltweg verlegt“. Ibid., lk. 136.

³²⁾ „Die Zeit geht aufrecht unter ihrer Last, ihrer Sendung; die letzte sozial mögliche Klasse, Erbin der Bauernschaft, losreissende Tangentialkraft ins Unendliche, wird befreit, die Sprengung des Klassen- und Machtprinzips, die letzte irdische Revolution steht in Geburt“. Ibid., lk. 150.

³³⁾ „Strahlend erscheint uns... Thomas Münzer in Bild und Absicht wieder, Liebknecht mannigfach verwandt, als unerbittlicher Organisator deutlich genug, um selbst Lenin, Napoleon des Kollektivismus, und seinem Geschlecht nicht fernzustehen“. Ibid., lk. 128, 151.

tuurid ja muutub mingiks revolutsioonilise, dünaamilise ürgjõu sümboolseks kehtiseks.

Sellelaadilisi ohjendamatuid ja kõrgelennulisi Müntzeri-tõlgendusi esines Saksas maailmasõjale järgnevatel aastail veel teisigi. Usklik anarhist Hugo Ball leidis oma teoses „Zur Kritik der deutschen Intelligenz“ (Bern 1919) Saksa ajaloos vaid ühe tõeliselt suure kuju — Thomas Müntzeri, kes olnud kristlik anarhist, demokraat ja vabariiklane, prohvet ja pühak, filosoof ja revolutsionäär ühes isikus, keda ühendavat Tolstoiga ta usundiline anarhism, Mazziniga — hüüdsõna *Dio e popolo* jne. Ludwig Gerdtell ülistas töös „Die Revolutionierung der Kirchen“ (1921) Thomas Müntzerit kui mitte ainult reformatsiooniajastu, vaid kõigi aegade julgeimat ja isekusetumat kuju, kes olnud „*vielleicht der grösste Mann der aufopfernden Tat, den Deutschland hervorgebracht hat*“, kes taotelnud Saksa demokraatliku vabariigi loomist müstiliskommunistlikul alusel jne. Müntzeri allajäämine Lutherile pannud Saksa elavad jõud Lutheri-orjuse kammitsasse ja põhjustanud Saksamaa poliitilise ning kultuurilise mandumise: sakslased olevat kaotanud maailmasõja mitte 1918., vaid juba 1525. aastal!³⁴⁾ Arusaadavasti ei ole kanel teadusel sääraسته, omaviisi „apokalüptiliste“ konstruktsioonidega enam kuigi palju peale hakata.

Oleme peatunud mõnedel omapärasemal Müntzeri isiksuse ja ta tegevuse iseloomustusil ning hinnanguil. Kui huvitavad käsiteldud hindamiskatsed ka ei ole, ei või nende teaduslikku väärtust siiski eriti kõrgeks pidada. Müntzeri uurijaiks olid kaua peamiselt isikud, keda see problemaatiline kuju veetles mingist teatavast maailma-vaatelisest seisukohast, — teoloogid, publitsistid, ilukirjanikud, igasugu tõetsijad ühiskondlikul või usundilisel alal. Nad nägid loomulikult Müntzeris just seda, mida nad temas soovisid näha, küsimata sellest, kas olemasolev allikmaterjal vastava käsitusega sobib või ei. Nii on Müntzerit tõlgendatud demokraatliku radikalismi (W. Zimmermann, A. Scheller-Mihhailov), marksistliku ajaloolise materialismi (Fr. Engels, K. Kautsky), revolutsioonilise bolševismi (E. Bloch) ja religioosse anarhismi (H. Ball) seisukohast. Kuid puhasteaduslik, kainen objektiivsus taotleb vaatlemisviis on alles võrdlemisi hilisel ajal kerkinud senini domineerinud tunduvalt ühekülgsete või lausa vildakute käsitluste kõrvale.

Sellise suuna algatajaks võib pidada Otto Merx'i, kes omas 1889 ilmunud väitekirjas³⁵⁾ lähenes Müntzerile kindla teadusliku meetodiga ja püüdis igast enneaegsest ulatuslikumast sünteesist hoiduda, et

³⁴⁾ Balli ja Gerdtelli seisukohad on refereeritud H. Boehmer'i kirjutise „Thomas Müntzer und das jüngste Deutschland“ järelle, Gesammelte Aufsätze, Gotha 1927, lk. 189—193.

³⁵⁾ O. Merx, Thomas Münzer und Heinrich Pfeiffer 1523—1525, Göttingen 1889.

hoolika kriitikaga, ettevaatlikult ja tasakaalukalt valgustada Müntzeri tegevust tema viimaseil eluaastail, selgitades kõigepealt selle tegevuse faktilist külge. Merx'i kahjuks poolelijäänud käsitlusele on hiljemini järgnenud teisigi sellelaadilisi töid, mis pühendatud Müntzeri tegevuse ühe või teise külje teaduspärasele uurimisele. Nii on Paul Wappler jälginud Müntzeri tegevust Zwickaus³⁶⁾, Hermann Barge valgustanud oma mahukas Karlstadt'i biograafias³⁷⁾, mis tekitas teaduseilmas terve tormi, Müntzeri vahekorda Karlstadt'iga, Heinrich Böhmer selgitanud mitmeid tumedaid küsimusi Müntzeri elust³⁸⁾, Karl Schulz uurinud oma väitekirjas Müntzeri tegevust kirikukorralduse alal³⁹⁾ ja Annemarie Lohmann esitanud huvitava ülevaate Müntzeri usundiliste ideede arengu kohta⁴⁰⁾. Teaduslikumat lähenemist küsimusele võib märgata ka viimaseis Müntzeri üldbiograafiais. Joachim Zimmermann esineb oma teoses „Thomas Münzer, ein deutsches Schicksal“ (Berliin 1925) küll üldiselt Lutheri suuna pooldajana, kuid ei pea enam Müntzerit lihtsalt Lutheri poolt esindatud õigelt teelt asjatult äraeksinuks (nagu seda arvasid omal ajal Strobel ja Seidemann), vaid omapärase usundilise ilmega aatlejaks, kes esindanud teist, omaette suunda. Teaduspärane ettevaatlikkus hinnanguis ja objektiivsuse taotlus on omane ka L. G. Walter'i juba tsiteeritud prantsuskeelsele teosele, milles Müntzeri iseloomustamisel jätkatakse W. Zimmermann'i ja K. Kautsky mõttesuundi, kuid juba tunduvalt mõõdukamal kujul.

Mainitud teoste kui ka mõningate teiste väiksemate eriuurimuste tõttu on hakanud kokku varisema seni domineerinud käsitlus Müntzerist kui kommunistlikust poliitikust. Kujutlus Müntzerist kui Saksa talupoegade sõja titaanilisest suurkujust on kahvatumas, uus vaade Müntzerile kui peamiselt usundiliselt orienteerunud, kindlate omapärase kontuuridega aatlejale kujunemas ja pinda võitmas. See uus käsitlus leiab tuge ka viimaseil aastail avalikkusele kättesaadavaks tehtud esmajärgulises allikmaterjalis — H. Böhmeri ja P. Kirn'i poolt eeskujulise täpsusega avaldatud Müntzeri kirjavahetuse kriiti-

³⁶⁾ P. Wappler, Thomas Münzer in Zwickau und die Zwickauer Propheten, Zwickau 1908.

³⁷⁾ H. Barge, Andreas Bodenstein von Karlstadt, I—II, Leipzig 1905.

³⁸⁾ H. Böhmer, Studien zu Thomas Münzer, Zur Feier des Reformationsfestes und des Übergangs des Rektorats auf Hans Held, Leipzig 1912; idem, Thomas Münzer und das jüngste Deutschland, op. cit., Gotha 1927.

³⁹⁾ K. Schulz, Thomas Müntzers liturgische Bestrebungen, Gotha 1928; ära trükitud ka ajakirjas „Zeitschrift für Kirchengeschichte“, Bd. 47 (1928).

⁴⁰⁾ A. Lohmann, Zur geistigen Entwicklung Thomas Müntzers, Leipzig ja Berliin 1931.

lises väljaandes⁴¹⁾ ja Müntzeri enda kirjatööde kogu (ning mõne tema kohta käiva tähtsama allika) väljaandes Otto H. Brandt'i poolt⁴²⁾. Eriti teretunud on kõigile Müntzeri käsitlejaile viimane, kuigi mitte teaduslikult kriitiline publikatsioon, sest just Müntzeri kirjatööde raskesti kättesaadavus takistas seni olulisel määral tema süvendatud uurimist⁴³⁾. Käesolev iseloomustuskatse toetubki peamiselt sellele esmajärgulisele, seni kaugeltki mitte küllalisel määral kasustatud otsesele allikmaterjalile, arvestades seejuures loomulikult ka senise Müntzeri-uurimise olulisemaid saavutisi.

(Järgneb.)

P. Treiberg.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1933./34. tegevusaastal.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevuses jätkus 1933./34. tegevusaastal peamiselt juba varemini alatud ettevõtete ja tööde edasiarendamine ning teostamine. Seltsi väljaannetest ilmus „Ajaloost Ajakirja“ 4 numbrit (3 nr. 1933. ja 1 nr. 1934. aastakäigust). Ajakirja toimetusse kuulus peatoimetajana H. Kruus, liikmeina üldajaloo alal P. Treiberg, Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal H. Sepp, arhiivinduse alal O. Liiv ja arheoloogia alal M. Schmiedehelm.

Jätkati „Eesti Biograafilise Leksikoni“ täiendusvihu toimetamist. Toimetus kaalus täiendavalt peamiselt väljastpoolt tulnud ettepanekute põhjal mõningate uute isikute biograafiate sissevõtmist täiendusvihku kui ka üksikute biograafiate väljajätmist. Tehtud otsuste järgi tõusis täiendusvihku võetavate uute biograafiate arv 570-ni. Toimetus on suurema osa artikleid esialgses kujus redigeerinud, ühtlustanud, teostanud nende kontrolli ja asunud artiklite ümberkirjutamisele masinal. Suurtest pingutustest hoolimata ei ole toimetus veel suutnud kõigilt autoreilt kaastööd kätte saada. Selle ettenähtamatu raskuse tõttu on toimetus pidanud mõnel korral artiklid teistele autoritele kirjutamiseks ümber jagama. Peamiselt viimasest asjaolust on tingitud ka trükkimineku viibimine. Täiendus-

⁴¹⁾ H. Böhrer und P. Kirn, Thomas Müntzers Briefwechsel, Leipzig ja Berliin 1931.

⁴²⁾ Thomas Müntzer, Sein Leben und seine Schriften, herausgegeben und eingeleitet von Otto H. Brandt, Jena 1933.

⁴³⁾ Veel a. 1921 Kurtis E. Bloch: „Wie unnütz wird sonst allüberall das Gras von den Gräbern der Vergangenheit abgeweidet, — aber die Gesamtausgabe der wichtigeren Müntzerbriefe, seiner Aufrufe und Originalschriften... bleibt ein seit Jahrhunderten fortbestehendes erstaunliches Desiderat“. Op. cit., lk. 17.

vihu toimetuse koosseis on endine (peatoimetaja P. Treiberg, toimetustiige H. Kruus, sekretär J. Jensen).

Eesti ajaloo bibliograafia koostamistööd 1933./34. tegevusaasta kestel jätkusid E. Blumfeldti ja N. Loone toimetusel. Tegevusaastal ilmus trükist selle teose I vihk (144 lk.) ja laoti osa järgmisest vihust. Ühtlasi jätkati käsikirja redigeerimist. Redigeeriti ja viimisteldi Eesti keskaja ajalise järjestuse käsitluste ja allikate, majandus- ja õigusajaloo osa, ning uuest ajast rootsi, poola, taani ja vene (okupatsiooni) aja üldteosed ning ajalise järjestuse käsitlused ja allikad kuni 1710. a. Valmimisel on mainitud ajastu majandus-, õigus-, agraar- ja usuajaloo osad ning vene aja sedelid kogu ulatuses. Valminud käsikiri kirjutati masinal ümber. Teose üldine register on koostatud 9. poognani.

Ühtlasi jätkati kaastööd Õpetatud Eesti Seltsi Eesti ajaloo ja filoloogia aastaraamatute ajaloo osa koostamisel. Trükist ilmus 1922.—1923. a. Eesti ajaloo bibliograafia, koostamisel on 1930. ja 1931. a. bibliograafia käsikiri.

Samuti jätkati kaastööd Ajalooteaduste rahvusvahelise bibliograafia aastaraamatule. Eestipoolne kaastöö ilmus tegevusaastal 1928. ja 1929. a. aastakäigus, valmis 1930.—1931. a. käsikiri ja teoksil on 1933. a. kirjanduse bibliograferimine.

Ajaloo oskussõnastiku komisjoni koosolekuid on tegevusaasta jooksul peetud 32. Selle aja kestel on loodud oskussõnu numismaatika alalt 200, heraldika alalt 525, relvastuse ja varustuse alalt 300 sõna. Komisjoni kuulusid H. Sepp, J. V. Veski, E. Tender ja sekretärina L. Vilmre.

Selts võttis osa Ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee Eesti osakonna, Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni, „Eesti Ajaloo Kapitali“ komitee, asutis „Fenno-Ugria“ jt. ettevõtete tööst. Võeti osa ka Eesti vaimse kultuuri päevade ettevalmistustöist ja anti nende päevade puhul k. a. veebr. raadioringhäälingu kaudu ülevaade eesti ajaloo teaduse arengust. Tähtsaimaks ettevõtteks seltsi välistegevuses oli I Soome-Eesti ajaloolaste päeva korraldamine möödunud aasta juunis Tartus nelja Soome ajaloo teadusliku organisatsiooni ja Akad. Ajaloo-Seltsi algatusel, kusjuures ettevalmistus- ja korraldustööd tegi Akad. Ajaloo-Selts.

Lisaks endistele astus selts välja annete vahetusse kodumaal ajakirja ERK-ga ja välismaal Läti Riia ülikooli toimetiste — *Acta Universitatis Latviensis*'ega ja Ida-Euroopa Instituudi poolt Vilnos välja antava ajakirja „Balticoslavica“-ga, mis taotleb Baltimaade ja slaavi rahvaste teadusliku koostöö süvendamist. Vastu saadetakse seltsi väljaannet „Ajaloolist Ajakirja“.

Ajaloolise rahvatraditsiooni kogumisel töötasid 1933. a. suvel 2 seltsi stipendiaati Pilistvere ja Põltsamaa ning Hal-

liste ja Karksi kihelkonnis ärkamisaja kohta käivate andmete täiendaval kogumisel.

Uusi liikmeid tuli tegevusaasta kestel juurde 4. Tegevusaasta lõpul oli seltsil 103 liiget.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Treiberg (esimees), H. Kruus (abiesimees), M. Sorgsep (kirjatoimetaja), R. Kleis (laekur), H. Sepp ja E. Tender (ametita juhatuseliikmed).

Revisjonikomisjoni kuulusid: O. Liiv, L. Loone, V. Juhanson, asemikkudena N. Tudeberg ja E. Suurväli.

Tegevusaasta jooksul peeti 6 ettekande-, 1 üld- ja 1 aastakoosolek, millest osavõtjate keskmine arv oli 28. Koosolekuil esitati järgmised referaadid: 8. oktoobril 1933 — P. Treiberg ja P. Haliste: „Ajalooliste teaduste VII rahvusvaheline kongress Varssavis ja Krakovis augustis 1933“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1933, nr. 4).

29. oktoobril 1933 — E. Tender: „Tartu piiramine ja kapitulatsioon a. 1656.“

1656. a. algul muutus Vene-Rootsi vahekorid sedavõrd teravaks, et võis karta sõja puhkemist ning venelaste sissetungi Rootsi Läänemereprovintssidesse. Kuna emamaa pidi pingutama kõiki jõude edasikestvaks sõjaks Poolaga, oli lootus tema abile väike ja provintsid pidid esijoones ise hoolitsema oma kaitse eest. Kuid Rootsi vägede ülemjuhataja Läänemereprovintssides — riigivarahoidja krahv Magnus Gabriel de la Gardie ei olnud kohane kaitse õieti organiseerimiseks. Tema plaan oli koondada peaaegu kõik käsutada olevad väliväed Riia kaitseks ning usaldada ülejäänud maakaitse kindlustele, mehitades need väheste regulaarvägede kõrval talupoegadega.

Juuni algul 1656 tungisid venelased Ingeri ja Soome, kuid Liivimaal algas sõjategevus alles juulis. Vene peavägi tsaari enese juhatusel marssis Väina jõge pidi Riia alla, kuna umbes 10 000-meheline vägi vürst Trubetskoi juhatusel tungis Vastseliina juures üle piiri. 21. juulil andis halvasti kindlustatud ja varustatud Vastseliina ühepäevalise piiramise järel alla ning nädal hiljemini jõudis Vene vägi Tartu juurde.

Tartu nõrgalt kindlustunud alad suudeti alles vaenlaste tuleku eel enam-vähem korda seada. Relvastus ja varustus oli kaunis puudulik ja garnison oli liiga väike nii suure kindluse jaoks (umb. 800 meest). Osa mehi oli pealegi paigutatud Kastre linnusesse, mis pidi takistama Vene lotjade edasipääsu Emajõel. Siiski oli venelaste piiramistöödel esialgu vähe tagajärgi, sest neil puudusid rasked kahurid. Alles Kastre vallutamise järel muutus nende tegevus energilisemaks. Linnas oli olukord algul võrdlemisi rahuldav, kaotused olid väikesed ja ratsanikkude väljatungid linnast sünnitasid vaenlastele palju kahju. Kuid pikapeale haigestusid sõdurid raskest

vahiteenistusest ja kodanikud hakkasid avaldama tühimuse tunnuseid. Linnas komandeeriv vabahärra Lars Fleming ei mõistnud piiratutel meeolelu tõsta, vaid süvendas veelgi konflikti kodanikkonnaga, lastes areteerida rea juhtivaid tegelasi — bürgermeistri Warnecke ja Schlottmanni ja pidades neid kinni piiramise lõpuni. Ka oma ohvitseridega ei olnud tema vaherkord kuigi hea. Seetõttu muutus vastumeelsus linnas aina suuremaks ja ilmnis isegi äraandmise tunnuseid.

12. okt. oli Fleming sunnitud kapituleeruma. Kapitulatsiooni põhjal võisid garnison ja linnaelanikud linnast vabalt lahkuda, kuid kodanikest kasustas seda luba ainult mõni üksik. Ka osa ratsaväest jäi linna ning astus Vene teenistusse.

Linnal õnnestus saavutada hiljemini tsaar Aleksei Mihhailovitšilt mitmesuguseid kaubanduslikke õigusi, kuid kestva sõja tõttu ei suutnud ta neid kasustada.

12. novembril 1933 — H. Sepp: „Meie suurtööstuse arenguteilt XIX s. 90-ndate aastateni.“

Eesti ala suurtööstusse tulid XIX s. teisel ja kolmandal veerandil suured muudatused. Kuna maa varemajal tundis peamiselt tööstuslikke väikeettevõtteid, tekkis nüüd ka terve rida suuremaid. Esimesed suurema ulatusega suurettevõtted olid kalevivabrikud, millele hiljemini seltsisid suured puuvillaketruse ja kudumise vabrikud Narvas. Tekstiiltööstuse vabrikud omasid oma toodangu suuruselt kui ka tööliste hulgalt esimese koha meie suurtööstuses. — Soome tööstuse areng kujunes enam-vähem rööbiti Eesti omaga, kuid puuvillatööstus algas seal varem kui Eestis. Nagu Soomeski nii kuulub ka meil tööstuse suurejoonelisem areng XIX sajandisse. Ka meil oli enne seda tegu peamiselt kodu- ja kutsealalise käsitööga, kusjuures kutseline käsitöö turu jaoks oli lubatud ainult linnades. XVII sajandist peale leiame ka mõnesuguseid algeid tööstusettevõttest, mis ulatusid üle tavalise kutselise käsitöö piiride. Veidi hoogsam tööstuse arendamise seisukohalt oli XVIII s., kuid ka nüüd leidus meie linnadest tööstusettevõtteid peamiselt Tallinnas. Maal esinesid XVIII s. suuremate tööstustena paber- ja klaasitehased. Sama sajandi lõppaastakümneil arenes eriti välja teravilja ümbertöötamine viinaks, kuna vilja ümbertöötamine õlleks ulatub hoopis vanemasse aega. Üldiselt olid XVIII s. tööstusettevõtted väikesed ja vähe väljaarenenud.

Eelnenud ajast kõige enam arenenutena päris XIX sajand. klaasitööstuse ja kõige kasulikumana viinapõletamise. Alguse oli saanud ka juba tekstiiltööstus, mis XIX s. esimesel poolel, eriti aga keskel ja teise poole algul arenes Eesti ala kõige võimsamaks ja suurtööstusele teedmurdevamaks alaks. Asutati kalevivabrikud Hiiumäe, Narva, Sindisse ja Voltveti. Rööbiti, osalt ka vähe hiljemini hakkab Eesti- ja Liivimaal hoogu võtma lambakasvatuse,

arenedes 30-ndail ja 40-ndail aastail ja aidates kaasa mõisamaja-
pidamise ja põllunduse süsteemi muutusele. Villatööstuse areng on
eriti silmapaistev just XIX s. 40-ndaist aastaist 80-ndate aastateni.
Vabrikute toodang ei mahtunud kohalikule turule ja teda tuli turus-
tada mujale, peamiselt Venesse. Veel kiirema tempoga arenes
60-ndail aastail tekkinud puuvillatööstus, mille keskuseks sai Narva,
tänu suurepärasele energia allikale — kosele. XIX s. 80-date aasta-
teni oli tekstiiltööstus teinud väga suuri edusamme. Tööliste hulk
üksi Kreenholmi manufaktuuris ulatus üle 4000, kokku tekstiiltöös-
tuse alal umbes 8000 töelist.

Suur ja põhjalik murrang oli meie tööstuses toimunud umbes
50 a. jooksul ja see murrang oli õige tugevasti mõjustanud Narva
linna elanikkonna juurdekasvu. Tallinna kujunemine vabriku-
linnaks kuulub hilisemasse aega, mil uus kujunev olukord, transiit-
kaubandusliku liiklemise elavnemine, eriti aga Balti raudtee valmis-
saamine andis selleks hoogu. Uus suurtööstuse puhang algas ka
uute tööstusharude näol Tallinnas, osalt ka Pärnus ja maal: arenes
rauatööstus, keemiatööstus, eriti aga puuümbertöötamine jne. Enne
maailmasõda mõjustas tööstus tugevasti ka Tallinna elanikkonna
juurdekasvu.

3. detsembril 1933 — N. Loone: „Eestimaa aadlikkude
konspiratsioon Rootsi vastu 1604—1605.“

Sigismund III ja hertsog Karli vahelise troonivõitluse päevil
oli rüütelkond nii Eesti- kui ka Liivimaal asetatud tõsise seis-
kohavõtu ette, kas pooldada kuningale antud vandeale või riigile
truuksjäämist. Otsus emma-kumma kasuks olenes mõnelgi korral
tegelikust sõjaõnnest.

1600. a. hertsog Karlile truudust tõotanud Eestimaa aadlikud
kaldusid Poola relvade edu märgates taas Sigismundi poole, mil-
leks õige oluliselt kaasa aitas ka viimase energiline salapropaganda
Põhja-Eestis. Kuuldused salasepitsusist Poola kasuks kasvasid.
1602. a. lõpul selgus näiteks salaihendus Eestimaa aadliku Fromholt
Tiesenhuseni ja Poola võimude vahel. Paides asuvast Poola laagrist
katsuti ühendust luua teistegi Eestimaa mõisnikkudega, nagu Diet-
rich Strycki ja Moritz Wrangeliga. Poola relvade edu tõusul said
need ettepanekud tõsise kaalu juba järgmisel aastal. Pikkamööda
kadus usk rootslaste vastupanuvõimesse. Olukorda kaalutledes
pöördusid rüütelkonna esindajad 1. veebr. 1604 Tallinna bürger-
meistrite poole salajaseks nõupidamiseks, millel aga selgus, et linn
kindlalt püsib Rootsi riigile ustavana.

Pärast Linköpingi riigipäeva, millel Karl nõustus Rootsi krooni
vastu võtma, asus Sigismund veel energilisematele sammudele
Eestimaa võõrutamiseks hertsog Karlist. Selleks koostati lubaduste-
rohke ja privileegide säilitamist ning suurendamist tõotav manifest,
mille levitamine Põhja-Eestis usaldati Poola teenistusse siirdunud

Eestimaal aadliku Caspar von Tiesenhuseeni kätte, kes sellest ühe eksemplari toimetas Christoph Treidenile. Treiden, kes varsti sai maanõunikuks, katsus pinda luua kirja sisu täitmiseks, astudes lähemasse sidemeisse ka Heinrich Lieveniga, kes oli kohapealseid silmapaistvamaid väejuhte.

1604. a. suvel said Rootsi võimud juba kindlamaid andmeid konspiratsiooni olemasolu kohta. Paljastada ei õnnestunud omegi veel midagi. Alles 1605. a. algul sai asehaldur Andreas Linderson kindlamaid teateid kirjade varjamisest ja salasepitsusist. Kartes kogu konspiratsiooni avalikuks tulekut, tõttas küll Treiden kohe varjatud kirju välja andma, kuid vangistati ja sunniti ülestunnistama salasepitsust kogu ulatuses. Sama saatus tabas ka Heinrich Lievenit. Kiiresti moodustatud ja teotsenud sõjakohus langetas 12. veebr. 1605 oma otsuse ja järgmisel päeval hukati Lieven. Treiden oli asunud oma ülestunnistuste osalisele muutmisele, andes üles veel terve rea kaassüüdlasi ja põhjustas nii pikema protsessi, mis jätkus Rootsis.

Eestimaal oli aadli opositsioon juhtide kaotuse järel maha surutud ja rüütelkond ruttas Karl IX ees paluma, et konspiratsioonist osavõtnute süüid ei pannaks rüütelkonna arvele, kinnitades kõigiti oma truudust Rootsi riigile ja Karl IX-le.

11. veebruaril 1934 — J. Vasar: „Kas eestlased rootsi ajal olid pärisorjad?“

Orduriigi lagunemisel lasksid mõisnikud terava vahe tõmmata enese ja riigi vaheliste õiguste kohta üksikute alade alistumisürikuis. Neis on läbi viidud põhimõtte, et riigivõim ei ulatu eramõisnikkude aladel asuvate tagaauriteni. Need alistumisürikud ei fikseerinud aga, millised õigused olid mõisnikel talurahva kohta. Rootsi ajal olid mõisnikud kaugelt üle astunud normist, mis vanad seadused neile võisid anda. Tekkis tarve fikseerida, millised õigused neil tõeliselt on talupoegade kohta. Selleks mõisniku õigust määravaks sõnaks sai pärisorjus. Tõlgendades talupoja olukorda pärisorjusena, püüdsid mõisnikud selles sisalduvaid õigusi tegelikult kasustama hakata, mis aga talupoegade poolt visa vastupanu leidis. Talurahvas võitles orduaegse olukorra — sõltluse — allesjäämise eest. Osaliselt läheb siiski mõisnikel korda olukorda mõjustada oma tahtmise järele, kuid mitte täiel määral.

Hilisrootsi aja algul Liivimaal ja varasel rootsi ajal Eestimaal suunasid mõisnikud oma pealetungi talupoja õigustele, püüdes tõsta nende teokoormisi, mis oli tingitud suurel määral maa hõredast asustusest sõja järelaastail. Seejuures ei lahnutud siiski põhimõttest, et talurahva kohustised on normitud, kuigi normimine tegelikult oli nõrk. Sellega kooskõlas kujunes ka talurahva omandusõigus vallasvarale.

Rootsi aja lõpul tekkis teissugune pinge mõisniku ja talurahva

vahel. Asustus ja tööjõu hulk oli kasvanud, ja viimase kasutamiseks asuti mõisapõldude laiendamisele, seega talupoegade maa võõrandamisele. Talupoegade enesekaitse sundis siiski mõisnikku teataval määral respekteerima ka talurahva maaomandi-õigust.

4. märtsil 1934 — O. Liiv: Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1934, nr. 1).

18. märtsil 1934 — R. Indreko: „Inimese ja maastiku vahetõrked kiviajal ja põllumajanduse algel Eestis.“

Asustamise ajaloos on maastikuline olukord ja ilmastu mänginud väga suurt osa nii praegusel kui ka muinasajal. Selle kaudu on ka Eesti asustamise kohta võimalik lahendada mõningaid küsimusi, mis vahest muinasleidude najal pole võimalik.

Esimesed asukad, kes siia tulid antsülosaja lõpuosas, olid luukultuuri kandjad, kalurid ja jahimehed, kelle otsesed elunõuded taotlesid veteküllust ja rikkaliku loomastikuga asustusalasid. Kui pilku heita luukultuuri kandjate asustusaladele, siis on näha suurt ühtelangevust maastikus ja inimese asustamises teatud elamisviiside juures. Esimesed asukad Eestis elasid ikka suuremate vete ääres, nagu Kunda ja Pärnu ümbruses.

Üldtuntud looduslik nähe Eesti alal on maatõus loode—kagu suunas. Peale jää taganemist uputas Läänemeri enda alla peaaegu poole Eesti alast, mis maatõusu tagajärjel aastatuhandete jooksul vabanes vetest. Kiviajal paneme tähele, et inimene kalurina järgib mere rannajoone kujunemisele mõni aeg püsiva järjekindlusega, eriti iseloomuliselt Lääne-Eesti rannikul. Rannajoone jälgimisel on näha, et kõige arvukam osa — 32% — Lääne-Eesti leidudest asub 60%-lise rannajoone (umb. 2000 a. e. Kr.) ümbruses, kuna siit peale algab kiire leidude suhteline langus, mida lähemale nihkub meri praegustele piiridele või ajalisel kiviaja lõpule. Kuna aga kiviaeg kestis siin veel rauaajanä ja ka muid põhjusi ei leidu sarnasele leidude hulgalisele vähenemisele, siis on päris tõenäone, et kiviaja lõpu poole tõmbusid asukad enam sisemaale, siirdudes teisele elatamisviisile. — Veel ilmekama pildi mereranniku mahajätmise kohta kiviaja lõpupoolel annavad venekirveste ja õigseljaga kirveste levikualad: esimeste oma ulatub päris tolleaegsele rannikule, kuna hiljemini kagu ja ida poolt sissetunginud õigseljaga kirved (umb. 1500 a. e. Kr.) jäid püsima ainult sisemaale. Jälgides viimase kirvetüübi levikuala maastiku pinnaolusid, on näha, et see ala võtab enda alla ainult kõige parema põllupinnaga alad, mis osundab ilmselt, et tol ajal oli põlluharimine juba kaunis väljakujunenud, käsikäes sellega ka karjandus. Kaks pronksirbi leidu Eestist keskmisel pronksiajal on esimesed tõendid põllumajanduse kohta põllutööriistade näol. Eelrooma ja rooma rauaajal algab põllumajanduse kiire arenemine.

Samal koosolekul — L. Leesment: „„Opiumisõda“ hiinlaste valgustusel“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1934, nr. 2).

6. mail 1934 — A. Perandi: „Talurahvakohtud rootsi ajal.“

Vanemad uurimused vaatlesid, lähtudes peamiselt Waldemar Eeriku lääniõigusest, talurahvast kui mõisniku jurisdiktsioonile alluvat; Põhja-Eestis olnud mõisnikul talurahva üle nii tsiviil- kui ka kriminaaljurisdiktsiooni õigus. Uuemad uurimused — siin olgu eriti mainitavad A. Švabe tööd — on ses suhtes seadnud üles uusi seisukohti. Jurisdiktsioon talurahva üle ordu ajal sõltus tolleaegsest kohtupidamisviisist, kus asja sisuliselt otsustasid erilised otsuseleidjad; teiseks kehtis ordu ajal põhimõte, et kohut mõista isiku üle võisid ainult oma seisusest kohtunikud. Nii näemegi, et ordu ajal mõistsid talurahva üle kohut kas foogtikohtud, või läänistatud mõisades — mõisakohtud, mis koosnesid eesistnikust foogtist või mõisnikust (mõisakohtutes) ja paarist aadlikust kaasistnikust, kes juhtisid protsessuaalset menetlust, ja 5—6 talunikust — hirsnikust, kes tegid sisulise otsuse. Rootsi aja algul eksisteerisid mõisakohtud endisel kujul edasi. Andmeid mõisakohtute kohta leiame Russowi kroonikast, kirjeldusest kohtupidamise üle talurahva asjus XVI sajandi lõpust (trükitud Bunge, Archiv VI, lk. 215, 216, p. 5), Liivimaa rüütelkonna seletusest hertsog Karlile 1601. a. ja Eestimaa rüütelkonna seletusest 1614. a. XVII sajandi teiseks veerandiiks olid mõisakohtud väärkujunenud aadlivõimu kasvamise ja talunikkude seisundi halvenemise tagajärjel, nii et nad enam ei suutnud erapooletult ja õiglaselt teostada õigusemõistmise funktsiooni. Põhjusi selleks oli mitu, millistest üheks tähtsamaks osutus talurahva majandusliku olukorra halvenemine. Põhja-Eestis teostatud meeskohtu reformi järele allusid talupojad edaspidi kriminaalasjus meeskohtule. Tsiviilasjus jäid nad tõenäoselt edaspidigi alluvaiks mõisakohtule. Lõuna-Eestis allutati talurahvas Skytte kohtureformi järgi maakohtutele. Kuid veel 20-ndail ja 30-ndate aastate algul on Põhja-Eestis Tallinna linnusekohtus ja Lõuna-Eestis maakohtuis esinenud talupoegadest hirsnikud, kes kohtule on teatavaks teinud talurahva hulgas kehtinud tavaõigust. Lõuna-Eestis ei kadunud aga mõisakohtud mitte ära, vaid jäid edasi teotsema tsiviilasjus: veel Claes Totti maapolitiseikorralduses 1671. a. leiame mainituina hirsnikke.

Rootsi ajal teostunud muudatus õigusemõistmises talurahva üle ei toonud sellesse olulisi parandusi, eriti Põhja-Eestis. Kuid jurisdiktsioonis talunikkude üle mõisakohtutes oli otsusetegemisel aluseks — kuivõrd otsused ise olid seaduslikud — peamiselt talurahva tavaõigus. Talupoegadest hirsnikkude kadumisega kohtuist, mis sündis juba XVII sajandi 30-ndail aastail, kadus ka talurahva tavaõiguse kasustamine kohtute poolt.

Marta Sorgsep.

Kiri Tartu ülikoolile aastast 1777.

21. aprillil 1777 jõudis Tartu kiri aadressiga „Rusia Provincia de la Livonia-Derpt. Rectori et Profesoribus Universitatis literariae Dorpati in Rusia Livoniae Provinciae Derpt.“

Kuna adressaadid juba a. 1699 Tartust olid ära kolinud, anti kiri postilt Tartu justiitsbürgermeister F. K. Gadebuschile.

Avamisel leidis selles ladinakeelne Hispaania Valencia ülikooli kiri Tartu ülikooli rektorile ja professoritele 1. märtsist 1777 ning 3-leheküljeline hispaaniakeelne trükitud kirjutis.

Kirjas paluti anda otsus juurdelisatud Gregorius Maiansiuse ladina keele algõpetuse kohta¹⁾. Kuid ka ülikoolil oleks osufunud raskeks seda soovi täita, sest kiri oli saabunud raamatuta, kuna see nähtavasti ei olnud kannatanud välja nii pikka teekonda.

Hispaaniakeelne lisa oleks Tartu linnaisadele kahtlemata sünnitanud suurt peamurdmist, kuid õnneks leidis linnas mees, kes mõistis hispaania keelt. See oli õpetatud ja paljureisinud raenotar Gottlieb Segmund Brasch, kes oma teadmisi ka mujal kasustada mõistis, hiljem riigiteenistuses kõrgetele kohtadele tõusis ning kellest sai Liiwimaa rikka Brasch'ide aadlisoo esiisa. Tema tõlkis kirja raele esitamiseks saksa keelde. Siis selgus ka teatud määral põhjus, miks Valencia ülikool pidas tarvilikuks pöörduda Tartu ülikooli poole. Nimelt oli Hispaania riiginõukogu a. 1771 käskinud Aragoonia ülikoolides ja koolides võtta tarvitusele seniste grammatikate asemel uue Dr. Don Gregorio Mayàns'i koostatud ladina keele grammatika. Nõudmine täidetigi osa koolide poolt, kuid varsti ilmnis, et õpilased nendest hakkasid valguma teistesse koolidesse, kus õpetati teiste raamatute järgi. Mayànsi grammatikale heideti ette tumedust ja hea meetodi puudumist.

Sel põhjusel oli riiginõukogu a. 1774 sunnitud lubama tarvitada ka teisi kohaseid raamatuid. Nähtavasti ei olnud Mayàns sellega rahul ning astus vastusamme uue korralduse tühistamiseks, mille tõttu Valencia ülikool, et leida autoriteetset toetust oma seisukohale Mayànsi raamatu suhtes, saatis arvustuste nõutamiseks kõikidele teada olevatele ülikoolidele vastava kirja koos raamatuga.

Tartu raad, kellele see terve asi 25. aprillil esitati, otsustas jätta kirja vastamata²⁾.

Kogu lugu iseloomustab teatud määral Tartu ülikooli tähtsust ja populaarsust teaduslikus ilmas, kus ligi 80 a. jooksul ei olnud

¹⁾ TrtLA. A I. 1, 16-a.

²⁾ TrtLA. Rae protokoll 1777 (C. 115), lk. 368—369.

üldiselt saanud teatavaks, et ta on lakanud tegutsemast. Nagu selgub aadressist, oldi seejuures aga informeeritud Põhjasõjast tingitud territoriaalsetest muudatustest Ida-Euroopas. **E. Tender.**

Universitatis literariae Valentiae Edetanorum Rectori et Profesoribus
Universitatis literariae Derpati.

S. P.

Latinae linguae tirocinia in universo terrarum orbe commendari debent. cumque Iurisconsultorum Coriphacus Gregorius Maianus Generosus, Valentiae Edetanorum tipis dederit sua, veré dignum et justum est nos de hac arte singulari hoc vobis mittere non aspernandum monumentum. Hispania veritatem amat, ingenia fovet, virtutem colit; Maianusium autem iure diligeret in omnibus si in Institutionibus Grammaticis non fuisset obscuritatis amator.

Literas vertras et iudicium habere cupimus. Valete Calendis Martii anni Domini M.DCCCL XXVII.

Varia.

Koguteos Eesti VI — Saaremaa (E. Kirjanduse Seltsi kirjastus, Tartus 1934) ajaloolised peatükid on kirjutatud mag. E. Blumfeldti poolt. Neist pälvib erilist tähelepanu Saaremaa ajaloo üldine ülevaade. Erilist tähelepanu mitte ainult koguteose samas köites ilmunud üksikute kihelkondade ajalooliste ülevaadete hulgas, vaid meie maakondade ajalugude seas üldse.

Koguteoses „Eesti“, kus meie kodumaa igakülgse kirjeldamise aluseks on võetud praegused administratiivsed maakonnad ja nende osadena kihelkonnad, on ajalooline vaatlemisviis pidanud tegema teiste kasuks suuri kontsessioone. See on muidugi paratamatu. Ent paratamatud on ka sellise jagamisaluse tulemused. Praeguste maakonnapiiride ja ainult kiriklikus elus tähtsust omanud kihelkonnapiiride läbisurumine kogu meie ligi 800-aastase ajaloolise aja orgaaniliselt läbi põimunud ellu löikab sageli läbi selle elu tähtsamad tuiksooned ning jätab üksikutesse lahtritesse jäänud sisu kahvatuks ning verevaeseks. Sellepärast enamik koguteoses ilmunud ja tulevikus ilmuvaidki maakonnaajalugusid on kujunenud ja paratamatult, kujunevad ka tulevikus suurelt osalt ainult üksiksündmuste registreerimiseks maakondade kaupa, kusjuures üldsünteesi ei anna need lokaalsed nähted, vaid pea alati terve Eesti ajaloo kokkuvõte. Nii sugused maakonnaajalood muidugi äratavad lokaalset huvi, terve Eesti ajaloo üldisemate tõdede leidmisele on nad kaasa aidanud enamasti nii palju, kuivõrd neis on avaldunud vastava maakonnaajaloo kirjutaja suurem või väiksem eruditsioon Eesti ajaloos üldse.

Saaremaa moodustab paratamatult stereotüübilise lokaalajalooga Eesti maakondade seas erandi. Juba muistsel iseseisvuseajal insulaarne asend tõstab selle omaette tervikliku maakonna teravalt esile teiste Eesti maakondade hulgast. Kindlam seos mandriga, eriti Läänemaaga ordu ja piiskoppide ajal jätab siiski ruumi ka Saaremaa omaette olekule. Vana-Liivimaa

riikkonna laostumise järgi piir Saaremaa ja mandri vahel tugevneb rohkem kui kaheksaks aastakümneks riigipiiriks, mis Taani valdusi eraldab Poola ja Rootsi omadest. Läänud Brömsebro rahuga Rootsi alla, säilitab Saaremaa pea võrdse asendi teiste Rootsi provintside Eesti- ja Liivimaa kõrval. See eriseisund pändub edasi osaliselt kuni vene aja lõpuni.

Maa-alaliselt ja rahvastiku arvult võib Saaremaad küll reastada tavaliste Eesti administratiivsete maakondadega. Teoreetilise ajaloo huvi vaatekohalt tuleb teda aga kõrvutada vähemalt alates taani ajast peale Põhja- ja Lõuna-Eestiga. Vähemalt Vana-Liivimaa konföderatsiooni laostumisest peale liigub Saaremaa, selle orgaaniliselt omaette sulgunud „kolmandama Eesti“ areng neist teistest sageli hoopis erinevatel, igal juhul aga iseseisvatel radadel.

Kõige selle tõttu Saaremaa ajalugu võib pakkuda seda, mis ei suuda teiste Eesti maakondade omad, nimelt laiaulatuslikumaid sünteese, mis kasvavad välja maakonna ajaloost endast. Ning rohkesti jooni, mis on võrreldavad mandri Eesti omadega, mille tagajärjel alles ka need võivad asetuda selgemasse valgusse. Blumfeldti töö näitab, kui võrd teistiti ja teiselt poolt jällegi sarnaselt toimus Saaremaa areng võrreldes mandriga ükskõik kas mõisade tekkimise, talurahva ühiskondliku kihitluse, agraarreformide, kohtukorralduse jne. alal.

Püüdes tihedama sünteesi poole, meie ajalugu saab ja ongi sunnitud senisest palju suuremal määral arvestama Saaremaa ajalooga. Igal juhul võrdset seni raskelt kõrvutatavate Eesti- ja Liivimaa ajalugudega, millest esimese uurimine on liikunud rohkem olukordade, teise oma jällegi sündmuste äramärgimise suunas. Ainult kõigi kolme Eesti ala (selle lisaks tingimata ka Setumaa) ajaloo võrdlemine võib võimaluse anda meie ajaloo tegurite nagu sõdade, üksikute valitsejate ja reformide jne. õsatähtsuse õigemaks hindamiseks ning vastastikuseks piiritlemiseks.

Ülaltoodu näitab, et võrreldes teiste maakondade ajalugudega Saaremaa ajalugu pakub uurijale tänuväärsemaid võimalusi üldisemateks sünteesideks, et ta aga kirjutajale esitab vastavalt ka suuremad nõuded. Eriti siis, kui selle „kolmandama Eesti“ ajaloo esitamiseks ruum piirdub ainult 90 leheküljega. E. Blumfeldtil omas ülevaates Saaremaa ajaloo üle on kahtlemata tulnud teha suurt tööd, et neid raskusi ületada, ja olemasolevaid, kuid mitte kergesti kättesaadavaid Saaremaa ajaloo paremusi täiel määral ära kasutada. E. Blumfeldtil on korda läinud oma rohketest trükitud ja trükkimata ainetest (eriti taani aja üle) ammutatud teadmisi tihedalt ja ühtlaselt ning hästi proportsioneeritult sellesse raami paigutada. Metoodiliselt kindlal alusel seisev töö, mille pearõhk asub, nagu see olema peabki, agrarajaloolistel küsimustel, sisaldab hea üldkontseptsiooni Saaremaa omapärasest ajaloost. Seni kui Blumfeldti sünteesis pole ära sulatatud üldisesse Eesti ajalukku, on selle tagasihoidliku pealkirjaga Saaremaa ajaloo uurimisele kondikavaks oleva teose lugemine tingimata tarvilik ka neile, kes tahavad ülevaadet saada Eesti ajaloost üldse.

J. V.

Eva Scheibe, *Siedlungsgeographie der Inseln Ösel und Moon*. Schriften der Deutschen Akademie in München, Heft 17; München [trükitud Tallinnas] 1934, (8)+150 lk. 6 kaarti.

Moodne asustusgeograafiline uurimus, mis vaatleb asustusvormide arengut ajaloolisel taustal, otsib eri vormide tekkimisele põhjendusi mineviku elutingimustest ja selgitab kaasaegse asustuspildi kujunemist ajaloolise ainetiku abil, haarab E. Scheibe käesolev töö esmakordselt ka Eesti territooriumi. Autori huvi maaalalist koondumist Saaremaale on tinginud seik, et viimane oma saarelisuse tõttu on ainus omasarnane suletud asustusruum

Eesti maakondade hulgas, mille tõttu asustus- ja eluvormid on säilitanud seal rohkem oma muistset algupära kui mandril.

Töö esimeses osas — Saaremaa asulad maastikus — annab autor alul sissejuhatava ülevaate saarte füüsilis-geograafilisest struktuurist, iseloomustab üldiselt asulaid ja nende liiklemis-geograafilisi suhteid, käsitleb osamaastikke kui loodus- ja asustusruume, pakub asustusstatistikat ja jälgib asustuse ja maastiku vahelist kausaalset suhet. Lõpuks iseloomustab ta siin saarte kaaseegseid asulaid nende põhi- ja pealisvormide ning majandusliku talitsemise seisukohalt. Põhikuju järgi eritleb ta saarte lausamaalises asulastikus sumb-, haja-, rida- (haarab nii ahel- kui tänavküli), sumb-ridaküli ja üksik-talusid. Siinse asustuse „dominantseks“ vormiks on autori järgi sumbküla, mille rohke esinemine on ilmet andev kogu asulastikule. Nende asustusvormide levikut ruumis tähistavad lähemalt kaasalisatud kaardid, kuna vastav tabel märgib ära eritüüpide arvilise esinemise. Kaardid põhjenevad saksa kindralstaabi topogr. kaardile. Viimane on teatavasti koostatud vene kindralstaabi juba läinud sajandi lõpul valminud topogr. kaardi põhjal. Seega ei vasta E. Scheibe kaartide andmestik enam täpsalt tänapäevasele olukorrale. Vahepeal toimunud muudatusist saarte asulastikus on kaartidel leidnud tähistamist ainult maareformi tagajärjel kujunenud asundused, kuid nendegi kaardistamine jätab soovida. Et kogeda E. Scheibe kaartide asulaid märkiva andmestiku lünklikkuses, on ainult vaja võrrelda ta kaarte koguteos „Saaremaa“ kaardiga. Asjatult otsime E. Scheibe kaardil Kahu-saadu ja Iide küla Sörvel, Mäeküla Mustjalas, Tohku küla Undval jt., kõnelemata peaaegu täiesti kaardistamata jäänud üksiktaludest. Asustusvormide levikut näitav kaart on huvitav, kuid siingi leiame suuri erinevusi E. Scheibe ja „Saaremaa“ andmestiku vahel. Näiteks iseloomustab Scheibe Laadla küla Sörvel kui sumb-ridaküla; „Saaremaa“ järgi aga on ta tüüpiline tänavküla, kus talud avaldavad kalduvust koonduda ka teiste küla läbivate tänavate äärde. Viimane nähe avalduvat eriti ilmekalt Türjus ja Ohesaa-res, mille tõttu neid küli „Saaremaas“ iseloomustatakse kui tänavastikküli, Scheibe arvates aga on Ohesaare rida- ja Türju sumbküla. Paiguti leiduvat tänavastikkülades keskseid väljakuid, nagu Jämajas, Lülles ja Sääres. Ent Scheibe järgi on esimene rida-, teine sumbrida- ja Sääre sumbküla. Karuste on Scheibe arvates haja- ja Rahuste sumbküla; „Saaremaa“ järgi on mõlemad sumbkeskega hajaküli. On ilmne, et erinevad arvamused ühe või teise küla põhikuju määritlemisel on tublisti olenevad ka isiklikest seisukohtadest, samuti ka sellest, kui täpsalt määritleus peab tabama küla kaaseegset põhikuju. „Saaremaa“ liikiderikkam süsteem omab siin kindlasti esiduse Scheibe oma ees, mis tabab rohkem ajaloolist pilti. Eelistamata ühe või teise määritlusi, näitab see võrdlus ometi seda, et Scheibe kaardi andmeid tuleb kasutada teatud ettevaatuse ja kriitikaga.

Töö esimese osa maateaduslik käsitlus on paeluv, vähemalt võhikule, kuid olgu siiski lubatud üks märkus. Autori arvamus (lk. 7, 33), nagu oleks rõõbiti Saaremaa kaguranda looklev Ida-Saaremaa sisemaine asustusriba Valjala-Tumala joonel olnud veel XVI ja võib-olla ka XVII saj. rannikul ja nagu olnuks praegused Siksaa-re, Saare, Keskvere ja Kübasaare tollal veel saared, on kindlasti ekslik. Juba XVI saj. keskelt säilinud allikaines näitab viimati nimetatud asulate (vähemalt osa) mandrilisust. Autor põhjendab oma väite ühele 1704. a. säilinud kaardile, tegelikult on see andmestiku suhtes täiendatud koopia ühest 1650. a. paiku valminud kaardist, kontuure pole kopeerija muutnud. Teades aga, kui nõrk oli kaardistamise tehnika XVII saj., on meetoodiliselt ekslik, teha laiemat ulatusega järeldusi ainult ühe sellise kaardi põhjal, tõmbamata kaasa muud võrdlusmaterjali. Riigi Keskarhiivi kogudeski oleks autor leidnud korrigeerivat ainet (näit. XVII saj. lõpu väljakaardid).

Palju rohkem kui esimeses osas leiab ajalooline probleemistik ja aines käsitlemist ja rakendamist töö teises osas. Siin vaatleb autor eripeatükes lähemalt kõiki saartel esinevaid asustusvorme ja eesti talu, püüdes saejuures selgitada nende tekkelugu, ürgsust ja ajaloolist sügavust. Keskseks probleemiks on siin saarte sumbküla. Autor avastab siin kõigile saarte sumbküladele ühise ürgvormi, mida ta iseloomustab järgmiselt: keskset väljakut piiravad kontsentriilselt tihedasti ehitatud talud, mille värvavad avanevad külaväljakud, kuna talused ümbritsevad tarad sulgevad küla korrapäratu sõõri kujuliselt välisilmale. Tugides ajaloolisele ainekule eitab autor õigusega sumbküla kui asustusvormi laenamist saarlaste poolt germaanlasilt ja rõhutab selle rahvaomadust saarlasile. Arvates sumbkülade enamiku olevat kujunenud aa. 850—1200, mil saarlaste alaliselt ähvardasid vaenlaste retked, näeb autor suletud sumbkülas saarlaste kaitseasulaid. Seda oma väidet püüab autor igati põhjendada, kuid ta argumentatsioon pole veenev. Kõneleda muinaslinnade vormiandvast eeskujust saarte sumbküladele on küll ekslik. Sest tohutult suurt tööjõudu nõudvate maalinnade ehitamine eeldas juba õige tiheda asustuse ja paljude külade olemasolu. Kaitseasulana saab muistne sumbküla vaevalt arvesse tulla. Küla ümbritsev tara oli nõrk ja hoonestik külas kergesti tuld võttev, ründava vaenlase vastu polnud siit küll mingit kaitset loota. Üldse on ekslik omistada vaenlaste juhulistele retkedele küla põhivormi kujundavat jõudu. Asustusvormi kujunemist teatud suunas pidid tingima hoopis kestvamad staatilised jõud. Külalonnaks ei liitunud rahvas primitiivses ühiskonnas mitte sõjalise kaitse korraldamiseks, vaid koostöö arendamiseks majanduslikul alal. Majandusliku teotsemise laad ja võimalused on küla põhivormi kujundavad tegurid. Lähtudes sellelt vaatekohalt ja arvestades kogu aeg ka asulate liigestumist loodus- ja kultuurmaastikku ning saarte maastiku omapärasusi, selgub meile, et saarlaste sumbkülal ta keskse väljakuga oli juba muinasajal ja hiljemgi funktsionaalne tähendus tookordses majanduselus. Külaväljak, mida viljapõldudest eraldasid taluõued, oli küla karja kogumisekohaks, kust ta piki tarastatud tänavat juhtiti põldude vahelt läbi küla ühiskarjamaale, mis asus külakonna maavalduse perifeeriaal. Karjanduse suur osatähtsus saarlaste varasemas majanduselus on ju üldiselt tuntud. Et karjandus koos põllundusega mõjustab küla põhivormi kujunemist sumbkülalisuse suunas, võime jälgida teiselgi, eriti Skandinaavias (vt. näit. kirjutisi Rootsi ja Taani küla kohta teoses — Bondesamfundets historie II. Bosetning og Kulturforbindelser; Oslo, 1933).

Sumbküladelst siirdub autor teistekujuliste külade vaatlemisele. Ta leiab, et need teised on enamuses kujunenud ja tekkinud alles ajaloolisel ajal. Mõned neist, näit. sumbridakülad on vaid üksjalgade jt. arvel paisunud sumbkülad. Teised, eriti hajaküla olevat tekkinud sisekoloniasiooni levimisel uutele aladele. Autor väidab, et üksiktaluna rajatud asulad avaldavat keskajal kalduvust kujuneda hajaküladeks, mida ta püüab tõestada vastavate arvude abil. Autor on talitanud siin küll veidi pealiskaudselt. Võtnuks ta vaevaks süveneda ainesse pisut rohkem, oleks ta pidanud märkama huvitavat seika ja nimelt seda, et siis kui üksiktalu arendamine külaks sündis ühe ja sama perekonna poolt, kujunes see sumbkülaks (nimetagem siin näitena Scheibe töös lk. 45 mainit. Mustla küla). Rajati aga esimese üksiktalu lähedusse võraste poolt teisi talusid, siis ei kujunenud sellist tihedat külakonda ega majanduslikku koostööd ja maksvusele pääsis tavaliselt hajaküla, rannikul ka ahelküla. Autori poolt kasutatud ajalooline aines on selleks liiga väike ja lünklik, et ta annaks autori poolt esitatud arvamustele soliidse aluse ja liiategi on see aines eranditult pärit uuemast ajast, ehkki autor kogu aeg selle ainese põhjal selgitab keskaegset asustuskäiku. Autori arusaamine keskajast ja ainese sõltuvusest ta sünniajast on isegi ime-

lik. Ta kõrvutab XVIII saj. lõpust pärineva väljakaardi sama küla kaardiga XX saj. algusest ja väidab siis, tunnetanud 100-aastase ajavahemiku kestel toimunud muutust küla põhikujus, et see võrdluse tulemus selgitab talle asustuse käiku keskajal!

Autori väide asulate põhivormide asulate vanadusastmestikku märgitseva tähenduse kohta oleks tõestusena vajanud läbilõikeid eri ajastute asustuspildist. Viimased oleksid meile näidanud põhivormide muutlikkust või stabiilsustki.

Pinnaliseks on jäänud saarlaste vana väljajaostuse ja selle elementide käsitletu. Autori arvamused on puhuti naiivsuse ni lihtsameelsed, reedavad vastava ainese tundmise üllatavat lünklikkust ja töömeetodi puudulikkust. Orinõmme ja Kõinastu väljakaartide põhjal oleks autor võinud süveneda hoopis tagajärjekamalt väljajaostuse probleemi, olnuks tal vaid püsivust töötada neid kaarte läbi koos vanemate vakuraamatute andmetega. Orinõmme kaart rootsi ajast pole pikema eeltööta võrreldav sama küla väljakaardiga XIX saj lõpust. Sest vahepeal toimunud muutused väljajaostuses pole mitte loomuliku aja- ja olusuhetest tingitud arengu produkt, nagu arvab autor, vaid põhjenevad ülemuse korraldusil. Enne kõike oleks autor pidanud selgitama just nende korralduste mõju Orinõmmele (talude suuruse normimine, uute talude rajamine, küla- ja mõisamaade vahetamisega suletud piiride saavutamine, ühendamine Liigalaskmega üheks külaks, uus väljade jaotamine, muutused XIX saj. jne.), alles siis oleks selgunud võrdlemise ja järeldamise võimalused. Nii tolle kui ka teiste küsimuste õige lahendamine vajab hoopis ulatuslikumat XVIII ja XIX saj. maakorraldustööde kohta käiva arhiivainese (ERKA's) kasutamist, kui autor seda on teinud. See aines oleks autorile näidanud muide ka reguleerimistööde küla põhivormi ümberkujundavat jõudu, millise küsimuse autor (lk. 67) jätab ainese arvatava puuduse tõttu vastamata. Saarte kaasaegse asulastiku ja juba kaduma hakkava põllundusliku süsteemi käsitlemine pole sellesse ainesesse süvenemata üldse võimalik.

Maareformi suurt sotsiaalset tähendust ei suuda autor mõista. Ta suhtub baltlase ametliku „halvustavusega“ reformi, mis hävitanud paljude sugupõlvete kultuuritöö ja põhjustanud agraarproduktiooni ning -kultuuri languse. Viimased väited oleksid oma üldsõnalisuse juures vajanud küll arvulist põhjendust, autor pole vist midagi kuulnud talumajanduse edust saartel iseseisvuse ajal. Asustus- ja käitisevormidena käsitleb autor ka end. mõisu. Nii palju kui see käsitlus jälgib ajaloolisi olukordi, on ta pahatihti ekslik ja balti-saksa uurijate vananenud seisukohtade kaitsemine eesti uurijate poolt avaldatud meeleolu arvuste vastu. Ta katse eitada ulatuslikumat talumaade mõisastamist on lootusetu, vastupidist tõestavat ainet on liiga rohkesti. Saaremaa mõisade väiksuse tingis üksikläänistuste väike ulatus, aga mitte asustuse tihedus mõisade rajamise ajastul, liiategi tekkisid siinse suuremad mõisad just tihedalt asustatud aladele (näit. Põides). Teiseks kujunes siia väga palju, ehkki väikesi mõisu; pealegi olid siinsete eramõisade väljad nende valduses oleva talumaaga võrreldes varem ajal suhteliselt suuremad kui mandril. Mõisnike suhtumine talupoega põlnud XVIII saj. mitte alati nii humaanne ja nende soostumine agraarreformele põlnud kaugelki vabatahtlik, nagu arvab autor. Edasi olgu mainitud seegi, et reduktsioonile alluvaid mõisu ei tagastatud saartel mitte koos 1681. a. algavate sissetulekutega (lk. 116), vaid nagu teisteski ekskuning. Kristiina valdamisel olnud mais ühes 1689. a. algavate tuludega. Saaremaal XVII saj. lõpul maksuvusele pääsenud adramaaks oli maaala, mis andis riigile aastas andamite jne. näol 18, aga mitte 60 riigitaalrit (lk. 115) tulu. Autori menetlus, võrrelda samaväärsete suurustena adramaid aa. 1645—1756, on ekslik, sest adramaa sisu muutus selle 100 aasta

toimel mitu korda. Sæetõttu ei õtle nende andmete põhjal välja arvatud suhtarvud (lk. 117) ka mitte midagi reaalist kultuurmaa vähenemise kohta. Autor tõlgendab valesti minu käest saadud allikainest, kui ta selle põhjal väidab, et veel 1618. a. olnud Lõmmalas ja Salmes rootsiline asustus (lk. 58). Tegelikult polnud seal siis ainustki rootsi talu. Katk ei vallandunud Saaremaal mitte a. 1708 (lk. 116), vaid 1710. Rootsi aeg lõppes saartel juba 1710. a., aga mitte 1721, nagu arvab autor (lk. 69). Mõisa-, talu- ja kvootemaid eraldav seadus on aastast 1849, aga mitte a. 1848 (lk. 111). Nagu oleks Saaremaal 1854. a. järel vallandunud „vaimse epideemia“ ilme võtnud massiline ap.-õigeusku siirdumine (lk. 79), kuuleme esmakordselt prl. Scheibelt (lk. 79). Kõnelda tänapäev eestlasist kui mongoloididest rahvast on küll kokkukõlas saksa entsüklop. sõnaraamatute andmetega, kuid mitte moodsa teadusega. Äpardusi on autoril ka etümoloogiliste seletuskatsetega (näit. Siksaare = Sigasaare, õigem on küll Siiksaare = Siisaare, sõnast siig, siia jne). Selliseid eksimusi võiks loendada veelgi, kuid esitatustki jätkub autori ajalooliste teadmiste iseloomustamiseks. Kasutatudki kirjandusse süvenemine oleks autorit hoidnud nende vigade eest. Nüüd jääb mulje, et autor pole suutnud kriitiliselt orienteeruda vanema ja uuema kirjanduse erinevates seisukohtades.

Esitatud puuduste tõttu jätab töö oma ajaloolise probleemistiku seiskohalt palju soovida. Ei tohi siiski eitada ka töö väärtusi. Eriti kujukad on asustusvormide geogr. kirjeldused, mille piltlikkust tõstab autori ladus stiil ja ilmekas sõnastus. Tahaks loota, et töö peamine ülesanne — geograafiline käsitlus — on üldse õnnestunud paremini kui ajalooline. Viimane oli autorile ju ainult geograafilist selgitavaks abiprobleemiks.

EvaId Blumfeldt.

Aeg-ajalt ilmub teateid ajakirjanduses, et üks või teine kultuuri-loomulise või ajaloolise tähtsusega dokument ja isegi säärate dokumentide kogud, olles algupäraselt kuulunud mõnda meie asutuse arhiivi ja segastel aegadel või selgitamata asjaoludel sattunud erakättesse, kust nende olemasolu ei teata otsida, on viidud Balti riikidest välja ja müüdnud mõne välismaa antikvariaadi kaudu mõnele eraisikule või teaduslikule arhiivile. Nii on viimastel aastatel Rootsi arhiivid omandanud kas ostu teel või kingitustena rea huvitavaid dokumente, mis käivad meie maa ajaloo kohta ja mis Eestist välja viidud. Mõõdnud aastal näiteks suudeti takistada ühe sarnase äärmiselt väärtusliku kogu osakaupa müüki välismaale, sest teateid saades mõne selle kogu dokumendi müügist Rootsi, koguti andmeid kogu asukoha üle ja arhiiviasutuste energilisel vaheleastumisel toimetati läbiotsimine ja võeti ära ühelt eraisikult Tallinnas suur bulk XV sajandisse tagasiulatuvaid pergamentürikuid, rootsi- ja veneageid arhivaale, pitsateid jm., mis kuulusid osalt riigile, osalt omavalitsustele ja erasutustele. Hiljuti kingiti Rootsi leedu konsul R. Wallbergi poolt Rootsi Riigiarhiivile kogu dokumente, mis viidud välja ühest Balti riigist. Narva linnaarhivaar mag. A. Soom'i teatel, kes tutvus käesoleva aasta septembris selle koguga kohapeal Stockholmis, sisaldab see kogu: Narva rae protokolliraamatu a. a. 1588—1590 ja 1603—1608 kohta (186 lk., foolio-nahkkõide); Narva rae protokolliraamatu fragmendi 1701. a. jaanuari kohta (20 lk.); Karl XI eestkostevalitsuse originaalkirju Ingerimaa rüütel- ja maiskonnale 30. V 1663, 17. XI 1665, 14. III 1666, 4. V 1666, 5. X 1668 ja 14. VI 1669; Ingerimaa kindralkuberner Jacob Johan Taube kirja Jama ja Koporje läänide pealikule Erik Sigfridsson'ile 30. I 1666; Ingerimaa kindralkuberner J. G. Helmfeldti kirja samale pealikule 5. II 1666; 9 kviitungit 1666. a. Ingerimaalt läbi marssinud väeosadele antud toidumoonna üle Jama ja Koporje läänidest;

Ingerimaa rüütel- ja maiskonna dateerimata kirja Karl XI-le (12 lk.) ja Harju-Viru õiguse ärakirja XVIII sajandi algusest.

Kuna antikvariaate, kus sageli leidub kultuuriloolisi dokumente, alaliselt kontrollida on raske, eriti kui tahetakse dokumente ametiasutuste eest varjata, samuti et ajalooliste dokumentide müük võib sündida ka eraisikute poolt, kelle käes olevatest arhivaalidest asutused pole informeeritud, siis dokumentide väljaveo tõkkevahendite tarvituselevõtt õigel ajal pole igal juhul olnud võimalik. Muinsuskaitse seadus keelab riigipiiridest välja viimast ainult registreeritud vallasmuinasvaru. Uus arhiiviseaduse eelnõu, mis juba mõne aja eest valmis ja Arhiivinõukogu poolt vastuvõetuna esitati Vabariigi Valitsusele, ei ole seni saanud käiku. Seda eelnõu täiendatakse nii, et seadus keelaks ajalooliselt ja kultuurilooliselt väärtuslike dokumentide ilma loata väljaveo.

Kuid et arhiiviseaduse maksmapanek võib veel viivituda, siis üldnimetatud arhivaalide poolsalajase lubata väljaveo vältimiseks esitati hiljuti Riigi Keskarhiivi juhataja ja T. ülikooli esindaja poolt Arhiivinõukogus Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumile ja Arhiivinõukogule vastava ajutise määruse kava järgmiselt: § 1. Keelatud on kõigi tähtsamate eraarhiivide ja eraomanduses olevate haruldaste kodumaa ja kodumaasse puutuvate trükiteodete, arhivaalide ja erilise tähtsusega ajalooliste dokumentide ilma loata riigi piiridest väljaviimine. § 2. Vastavad load annab Hariduse- ja Sotsiaalminister Arhiivinõukogu resp. Arhiivinõukogu Esimehe otsuse põhjal. Arhiivide või arhivaalide väljaveo keelu rikkumise korral konfiskeeritakse vastav arhiiv või arhivaal resp. arhivaalid riigi omanduseks ja keelust ülestajad langevad trahvi alla kuni 1000 kroonini.

O. L.

Tallinna Ajaloo Seltsi esimeste toimetistena ilmus käesoleva aasta suvel „Tallinn. Ajalooline ja kunstiajalooline juht“, koostajad H. Peets ja R. Kenkman. See on esimene täielikum ja asjatundlik juht eesti keeles Tallinna huvitava ajaloo ja rohkete muinsuste kohta, varustatud paljude vähetuntud piltidega ja Tallinna plaaniga. Peale ajaloolise ülevaate leiavad käsitlemist Tallinna ajalooliselt ning kunstiajalooliselt tähtsad hooned, ja vallasvaradki neis on kirjeldatud lühidalt. Kui senised saksakeelsed juhid rõhutasid peamiselt balti-saksa elemendi ajalugu ja osatähtsust Tallinna arenmises, on autorid kõnesolevas töös silmas pidanud mõlema elemendi, nii eesti, kui saksa osa, saavutades sellega suurema erapooletuse. Oleks tarvilik, et sarnane juht ilmuks mõnes võõrkeeleski (kas inglise, prantsuse või saksa), mis võiks olla peale monograafiliste teoste seltsi lähemas töökavas. Ka Narva vajaks eesti ja mõnes võõrkeeles sarnast juhti, kui Tallinn nüüd eesti keeles omab, et rahuldada kestvalt suureneva turistide hulga huvisid.

O. L.

Marceli Handelsman, Czartoryski, Nicolas I-er et la Question du Proche Orient; Pariis 1934, 152 lk.

Poola uusima aja välispoliitiliste suhete tunnustatud uurija, Varssavi ülikooli professor Handelsmann esitab käesolevas huvitavas teoses väärtuslikke lisandeid Lähis-Ida küsimuse käsitlusele, peamiselt XIX sajandi 2. kolmandiku suhtes. Ta näitab, kuidas 1831. a. mässuliikumise nurjumise järel maapakku siirdunud Poola juhtivad tegelased vürst Adam Czartoryski'ga eesotsas hakkasid otsekohe suure energiaga tööle, et Poola riikliku iseseisvuse restaureerimist ette valmistada. Sellega kujunes huvitav nähtus: riik, keda ametlikult polnud olemaski, pidas emigrantide koondiste näol ülal oma diplomaatlikke agente, need esindasid Poolat mitmel maal ja andsid oma tegevusest reeglipäraselt aru emigratsiooni parema tiiva juhtivale

jõule — Czartoryskile Pariisis. Suurimaid lootusi panid Poola rahvuslikud eestvõitlejad seejuures Prantsusmaale, kes juba Suure revolutsiooni ja Napoleon I aegadel oli Poolat sageli, kuigi mitte just eriti siiralt ja järjekindlalt, toetanud. Vastane aga, kelle vääramisele juhiti kõik jõud, oli loomulikult Venemaa oma valjultkonservatiivse valitseja, tsaar Nikolai I-ga. See oli võitlus kahe poliitilise süsteemi, kahe rahva, kahe kultuuri, kahe usundi ja lõpuks kahe mittevõrdse võimuga mehe vahel (lk. 125).

Tööst selgub, et Nikolai I ja Czartoryski vastuolu on pärit juba XIX sajandi algusaastaist, mil viimane viibis Vene õukonnas tsaar Aleksander I sotsikuna ja lähema kaastöolisena. Neil ajal kuulus Nikolai, kelle pärastist trooniletõusu keegi veel ei osanud ette näha, oma ema, tapetud Paul I lese õukonda, kus suhtuti arvustavalt Aleksandrisse ja tunti erilist viha ning kadedust võimsa poola tõusiku Czartoryski vastu. Kui Nikolai tõusis 1825. a. Vene troonile, ei olnud Czartoryskil mingeid illusioone selles suhtes, mida oodata oma isiklikult ja rahvuslikult vaenlaselt. Nikolai omalt poolt nägi suure autoriteediga aristokraadis Poola opositsiooni tähtsamat kandjat ja juhti. Kui Poola mässi õnnetu lõpp paiskas Czartoryski maa-pakku, hakkas ta kohe energiliselt tööle, et oma suurte isiklikkude sidemete ja ressurside abil pidurdada Vene mõju ja võimalikkude ekspansiooni, eriti Lähis-Idas.

Nii algas „kahevõitlus elu ja surma peale“ kahe poliitilise suuna, kahe ideesüsteemi vahel. Üheks teguriks, mida Czartoryski pidi eriti arvestama, olid Türgist sõltuvad Balkani rahvad, keda Venemaa pidas oma loomulikult hooldamis- ja valitsemisobjektiks. Vene mõju takistamiseks püüdis Czartoryski igapidi toetada Türgimaad ta võistluses Venega, seda enam, et Türgi oli juba ammust ajast olnud Prantsusmaaga sõbralikes suhtes. Kuid samal ajal otsis Czartoryski poolt juhitud Poola emigratsiooni parema tiiva välispoliitika võimalusi Balkani kristlikele rahvastele lähenemiseks, et soodustada nende kultuurilist tõusu ja õhutada neis venevaenulikke tendentse. Seejuures tuli loomulikult osavasti laveerida, et mitte ära rikkuda vahekordi Türgimaaga.

Handelsmann'i käsitlusest selgub, et Czartoryski Balkani-poliitika keskuses seisis pooleldi sõltumatu Serbia, kes pidi edaspidi kujunema, alul. Türgi kaitse all, kroaatlaste, montenegrolaste jt. elementide liidendamise teel tähtsaks jõuks Balkanil. Czartoryski soodustas oma agentide kaudu igapidi Serbia rahvuslike jõudude arengut ja püüdis hankida Türgilt selles suunas mõõndusi. Sellega on Czartoryskil nüüdse Jugoslaavia tekkimise eelloos väljapaistvad teened. Samuti õhutas Czartoryski oma agentide kaudu Türgi administratiivse omavoli ja kreeka kirikliku ikke all vaevleva bulgaaria rahva natsionaalseid püüdeid, töötas välja Bulgaaria autonoomia kava ja püüdis saavutada selleks Türgi valitsuse nõusolekut, tutvustas Euroopa suurriikide valitsusi bulgaaria-probleemi olemasoluga jne. Samas suunas teotesid Poola emigratsiooni esindajad Rumeenias, mis Czartoryski arvates pidi moodustama Türgimaa ja Balkani rahvaste eelposti Vene ekspansiooni vastu. See duell Nikolai I ja Czartoryski vahel lõppes küll üldiselt Vene tsaari võiduga, ent nii mõnigi Poola emigrantide poolt külvatud seemneist langes kohasele pinnasele ja kandis edaspidi vilja.

Kõiki neid vahekordi ja probleeme jälgitakse Handelsmann'i teoses suure asjatundmisega, peamiselt senini kasustamata arhiiviaines põhjal.

P. T.

A. A. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, I—II, 498 + 482 lk.; Pariis 1932.

Bütsantsi ajaloo alal on viimase nelja-viiekümne aasta kestel tegeldud erilise innu ja agarusega. Terve rida olulisi eriküsimusi on saanud põhjaliku

monograafilise käsitluse osaliseks, mitmed vähemapiirilised ajajärgud ning mitmed ajaloolised tegelased on leidnud endale viljakaid uurijaid. Selle tagajärjel on meie üldkäsitlus Bütsantsist omandanud mõneski suhtes täitsa uue ilme. Seni puudus siiski Bütsantsi ajaloo kohta uuema uurimistöö tulemusi kokkuvõttev sünteetiline teos, mis oleks võinud asendada vanemaid sellelaadilisi töid, nagu näit. G. Finlay, C. Hopfi, G. F. Hertzbergi ja J. B. Bury omi: viimast ülesannet ei suutnud ju edukalt täita mõned väiksemad ülevaated, nagu Ch. Diehli „Histoire de l'Empire byzantin“ (Pariis 1919), kui väärtuslikud need mitmes suhtes ka ei olnud.

Siin tekkinud tühiku on nüüd edukalt täitnud endise Tartu ja Petrogradi, praeguse Madisoni (Visconsinis) ülikooli professori A. Vassiljev'i teos. See töö kasvas välja loengutekursusest, mida autor omal ajal pidas Peterburi ülikoolis ja mida ka käesolevate ridade kirjutajal õnnestus 1915.—16. a. kuulata. Vastavad loengud ilmusid vene keeles kahes köites (teine köide kolmes vihus) Petrogradis (resp. Leningradis) a. 1917—25. Töö äratas tähelepanu, nii et P.-A. Ühendriikidesse siirdunud autor ta parandatud ja täiendatud kujul avaldas inglise keeles pealkirja all „History of the Byzantine Empire“ (I—II; Madison 1928—29). Julgustatud heast vastuvõtust, töötles ta selle veel kord, arvestades kõiki arvustusi ja vahepeal ilmunud eriuurimusi, ja avaldas ülaltoodud pealkirja all kahes mahukas prantsuskeelses köites.

Õigusega tähendab prantsuskeelse väljaande eessõnas akadeemik Charles Diehl, nüüdisaja teenelisemaid bütsantinite, et see teos oma viimases, viimisteldud kujus esindab nii oma sisult kui ka selles toodud täielikult bibliograafialt (eri ajajärgude ja üksikute küsimuste kaupa) meie teadmiste praegust seisundit Bütsantsi ajaloo kohta. Venelasena võis Vassiljev paremini kui lääne kultuuripiirkonda kuuluvad uurijad arvestada vene ja teistes slaavi keeltes ilmunud rikkalikku kirjandust, kuna tal teisest küljest Ameerikasse asumise tagajärjel võimalikuks osutus peaaegu tühjendavalt kasutada Lääne-Euroopas ja anglo-saksi riikides avaldatud vastavaid teoseid ning kirjutisi.

Vassiljev annab oma töö alguses võrdlemisi pika (u. 50 lk.) ülevaate Bütsantsi ajaloo historiograafiast alates Du Cange'ist kuni nüüdisajani. Oma sisulist käsitlust algab ta Constantinus Suure ajastust ja viib selle 1. köites kuni Komnenoste ajani. Eriti palju uut ja huvitavat sisaldab 2. köide, mis on pühendatud seni võrdlemisi väiksemal määral käsiteldud languse-ajastule (XI—XV sajand). Poliitiliste sündmuste kirjeldamise kõrval on eripeatükis silmas peetud ka institutsioonide ajalugu ja vaimse kultuuri (haridusolude, teaduse, kirjanduse, kunsti) arengut. Ainult kultuuri-ajalugu kitsamas mõttes (kombed, eluviisid jne.), mida seni ei ole veel jõutud põhjalikumalt uurida, on pidanud leppima pealiskaudsema käsitlusega.

Teos on varustatud kunstipäraste piltlisanditega, valitsejate tabelitega, nimeed registri ning kaartidega ja moodustab kõige selle tagajärjel soliidsed, usaldatava käsiraamatu.

P. T.

D. J. Jegorov, Die Kolonisation Mecklenburgs im 13. Jahrhundert I—II; Breslau 1930 (XVI + 438 + XXII + 485 lk. + kaardid + lisa).

Nüüd, kus idasaksa kolonisatsiooni puutuvad küsimused jälle on omandanud kaunis suure aktuaalsuse, avaldab Saksa „Osteuropa-Institut“ oma sarja „Bibliothek geschichtlicher Werke aus den Literaturen Osteuropas“ esimese numbrina selle 1915. a. ilmunud vene õpetlase teose tõlke, mis omal ajal sõjaoludes jäi teataval määral tähelepanematuks. Luues vististi küll esmakordselt teaduslikus kirjanduses sellise pretsedendi, lisab „Osteuropa-Institut“ 1932. a. oma sarja esimesele numbrile kolman-

dama köitena juurde teose, mille eesmärgiks on Jegorovi uurimistulemuste ümberlükkamine: „Jegorovs Kolonisation Mecklenburgs im 13. Jahrhundert. Ein kritisches Nachwort von Hans Witte (XII + 233 lk.).

Jegorovi teos puudutab küll ainult väikest osa idasaksa kolonisatsioonist, ent ta on oma ülesandeks võtnud selle näite najal selgitada kogu selle suurejoonelise protsessi komplitseeritud käiku ja väärib slega tööpoolset seda suurt tähelepanu, mille osaliseks ta saanud. Teose esimene osa on pühendatud seniste seisukohtade ja allikate arvustamisele. J. lasab siin eriti Helmsoldi slaavidekroonikale ja sellele põhjenevale senisele kirjandusele osaks saada õige käreda, kuid oma olulises osas nähtavasti õigustatud kriitika. Võttes oma uurimise peamiseks aluseks XIII sajandi alul koostatud Ratzeburgi piiskopkonna kümniseregistri arendab J. samas esialgu teoreetiliselt välja asustusajaloolise meetodi, umbes sellise, mille meil rakendas Liber Census Daniae'ist arusaamiseks dr. P. Johansen.

Vaadeldes Mecklenburgi kolonisatsiooni esmakordselt läbi asustusajaloolise meetodi, jõuab J. oma teose teises osas tähelepanuväärsetele tulemustele. Ta vaidleb seni mõõtuandvate arvamiste vastu, nagu oleks idasaksa talupoegade juurdevool slaavi aladele toimunud massiliselt ja organiseeritult, ning et üldse lühikese aja jooksul Mecklenburgis slaavlaste oleks asendunud saksa aadli, vaimulikkude ja talupoegadega. J. arvates ei või juttu olla slaavlaste maalt välja ajamisest, „ejectio'st“. XII ja XIII sajandil on Mecklenburgis küll toimunud suuremaulatuseline sisekolonisatsioon. See kolonisatsioon olevat aga ette võetud hiljemini saksastunud slaavi aadli poolt ning sõjast tühjaks jäänud küladesse ja samuti uudismaile on asustatud nii sakslasi kui ka slaavlaste. Jegorovi peamiseks mõtteks on, et praegune Ida-Saksamaa saksaileks ei saanud mitte maa, vaid rahva saksastamise teel, kuigi ta peale 30-a. sõda eeldab uut saksa kolonistide juurdevoolu sõja läbi laastatud slaavlaste maale.

H. Witte, kes varemingi väga produktiivselt on teotsenud selle küsimuse kallal, kaitseb omas järelsõnas saksa seisukohti Jegorovi „panslavistlikkude“ väidete vastu. Osutades reale puudustele seal, kus J. oma muide heakskiidetava meetodi rakendab konkreetse ainese külge, püüab Witte püsti hoida endist seisukohta, et ikkagi saksa aadel, kuigi slaavi nimedega, mis omandatud kohanimedest, on teostanud Mecklenburgi koloniseerimise. Maa omandanud ikkagi rohkearvulise saksa asustuse tõttu oma saksa ilme. Samuti olevat ümberlükkamatu tõik, et slaavi talupojad sakslaste poolt küladest enamasti välja aeti, ning nende jäänused sotsiaalse alamkihina asustati äärmaadele.

Witte kriitikas on mõndagi, millega tuleb arvestada. Ta lõppotsus: „Wer jetzt noch an die J.-sche Darstellung unserer Kolonisation glaubt, dem ist nicht zu helfen, vorausgesetzt, dass er sich überhaupt helfen lassen will“, on aga ilmselt liialdatud.

Mõlemad tööd, eriti aga Jegorovi oma, on suuresti süvendanud meie teadmisi Saksa idakolonisatsiooni muidu nii tumedas küsimustikus, olgugi et nad oma uurimusliku ja arvustusliku ilme tõttu ei paku sellest protsessist kergemalt kättesaadavat ülevaadet. Ülevaatlikku sünteesi idasaksa kolonisatsiooni üle takistavad teravnevad poliitilised huvid, mis ristlevad selle küsimuse ümber.

J. V.

J. A. R. Marriot, *Modern England 1885—1932*; London 1934, 552 lk.

Viimaste, kaasajale lähedal seisvate Inglise ajaloo aastakümnete kohta puudus seni nõudlikumat lugejat rahuldav üldine ülevaade. Prantsuse ajaloolase Élie Halévy ulatuslikust teosest „Histoire du peuple anglais au

XIX siècle“ ilmus küll 1926. a. väljaspool kronoloogilist järjekorda, s. t. enne mõne eelneva aastakümne kohta käiva kõite ilmumist, selle lõppkõite 1. pool, mis käsitleb konservatiivide võimuloleku aega 1895—1905; kuid kõite 2. pool senini siiski puudub. Saksa autorite Carl Brinkmanni ja L. Riess'i Inglise uuema ajaloo ülevaateis on viimaseile aastakümneile pühendatud osad kaunis napid, kuna W. Dibelius'e kahekõiteline väärtuslik teos „England“ (Leipzig ja Berliin 1923) esitab andmeid nüüdisaegse Inglismaa kohta süstemaatiliselt erialade (rahvastik, põhikord, usk, kirik, kasvatus) kaupa ja ainult vahetevahel valgustab käsitledavaid küsimusi ka ajaloolises perspektiivis. Asja nii olles moodustasid seni esijoones „Briti entsüklopeedia“ taoliste teatmeteoste ajaloolised ülevaateartiklid sobivaima vahendi Briti maailmariigi uusimate poliitiliste ja kultuuriliste suhete arengu jälgimisel.

Seetõttu on J. A. R. Marriot'i äsjailmunud teos, mis moodustab viimse, 8. kõite Ch. Oman'i toimetatud „Inglise ajaloo“; igapidi teretunud käsiraamat. Selle autor, uue ajaloo prof. Oxfordis, on seni avaldanud rea töid Inglise ja Euroopa ajaloo viimaste sajandite kohta; ka Oman'i koguteose eelmine kõide (aastate 1815—1885 kohta) oli tema sulest. Marriot'i teos toetub osaliselt ta enda isiklikele kogemustele, sest alates 1886. aastast on autor poliitikategelasena, muuseas ka alamkoja liikmena, agarasti osa võtnud Inglise poliitilisest elust, kus tal on tulnud kokku puutuda pea kõigi juhtivate tegelastega. Kogu selle aja jooksul kogus ta pidevalt isikute ja nähtuste kohta mitmesuguseid andmeid, mis moodustavad väärtusliku materjalidekogu ja mida ta oma töö koostamisel on ohtrasti kasustanud. Samuti olid tal toeks ta enda poolt viimase 35 aasta jooksul mitmesuguseis ajakirjades avaldatud kirjutised poliitiliste küsimuste kohta, arvult üle paarisaja. Edasi on autor silmas pidanud mitmesugust ürikulist andmestikku — ametlikke aruandeid, viimasel ajal eriti ohtrasti vastavais koguväljaandeis ilmuvaid diplomaatilisi akte jne., ja loomulikult ka Inglise riigitegelaste (Gladstone'i, Salisbury, Rosebery, Balfour'i, Curzon'i, J. Chamberlain'i jt.) kohta avaldatud väärtuslikke biograafilisi teoseid ja nüüdisaegset üha suurenevat memuaarikirjandust. Teose lõpus leiduv bibliograafiline ülcvaade allikate ja kirjanduse kohta on kasulik igaühele, kes tahab lähemalt tutvuda Inglise uuema ajaloolise kirjandusega.

Autor rõhutab eessõnas, et tal kasutada olnud rikkaliku andmestiku tõttu oleks kergem olnud koostada kolmekõiteline kui ühekõiteline teos, kuid et ta ka esitatud üheski kõites eeskätt taotelnud selgust, perspektiivi ja proportsiooni. Need taotlused ei ole jäänud tulemusteta, sest hoolimata pakutud konkreetse materjali hulgast ei mõju teos oma selge esituse ja eeskujuliku dispositsiooni tõttu väsitavalt. Töö jaguneb kolmesse ossa, millest esimene käsitleb Victoria ajastu lõppu, teine — kuningas Edward VII aega ja sellele järgnenud aastaid kuni maailmasõjani, kolmas maailmasõda ja kaasaega kuni aastani 1932. Tuleb kahetseda, et maailmasõjale järgnevale perioodile on pühendatud vähem ruumi, kui me seda oleksime selliselt ülevaateoselt soovinud (ainult 90 lk.), ja et eriti selle ajastu Inglise sisepoliitika iseloomustus on jäänud liiga konspektiivseks. Kuid teisest küljest on arusaadav autori ettevaatlikkus meile alles lähedaste ja veel mitte täiesti „ajalooks“ saanud nähtuste suhtes. Igatahes moodustab see sisukas käsiraamat hea teejuhi nüüdisaegse Inglismaa sünni vastu huvi tundvale lugejapublikule, kellele seda võib kõigiti soovitada.

P. T.

Juhime siin tähelepanu „Suomen kulttuurihistoria“ esimesele osale, ilmunud Helsingis 1933. a. Gunnar Suolahti(†), Esko Aaltose, Lauri Kuusanmäe, Pentti Renvalli, Heikki Varise

ja Eino Jutikkala toimetusel 628 lehekülje suuruses 182 pildiga. See Soome kultuuri tõelist arenemist ja tasapinda minevikus suurejooneliselt kujutav teos, olles mitmes suhtes õpetlik ka meie olude iseloomustamiseks, sisaldab kõigepealt Soome ajaloo osavalt ja andekalt vanameistrilt Väinö Voionmaalt selgituse Soome ajaloo maateaduslikust alusest. Sellele järgneb A. M. Tallgrenilt ja I. H. Toivoselt soome rahva esiajaloolise kultuuripärimuse esitus. Eino Jutikkala annab Soome asustuse levimise kohta 17. sajandi alguseni ülevaate, mille sarnast oma selguse, põhjalikkuse ja huvitavuse poolest raske leida. Albert Hämmäläinen viib lugejat rahva toidusealade valda, kirjeldades piltlikult ja eesti etnograafile ning majandusajaloolasele väga instruktiivselt metsanduse, kalastuse, maaharimise ja karjanduse tähtsust soome rahvale minevikus. Võrreldes Eesti oludega kohtame siin hulga ühiseid majandamisviise ja seisukordi. Taluelamute ehitusest ja talude kõrvalhoonetest aegade muutlikkuses, aga ka soome rahva esialgsest tehnilisest oskusest (rauavalmistamisel, puutööstuses jne.) kirjutab Kustaa Vilkkuna, kuna vanaaegsest rõivastusest annab ülevaate Tyyne Vahter.

Soome rahva muinasusku, rahvapäraste arstimisviise, ajaarvamist ja pühasid ning rahvaluulet kirjeldavad oma ala põhjalikud eriteadlased Uno Harva, I. Manninen, Helmi Helminen ja Martti Haavio. Veelkord kujukalt selgub nende kirjelduste kaudu, kui võrd rahvaluule pakub tähtsat toetust ajalooale, eriti kultuurajalooale. Rahvaomast ja ametlikku õigusemõistmist kirjeldab E. A. Virtanen, kuna soomlaste sõjakunsti arenemisest on huvitav ja elava esitusviisiga kirjutis Einar W. Juveliuselt. Üheks põhjalikumaks ja tähtsamaks osaks on teoses kahtlemata Väinö Voionmaa ülevaated keskaegsest ühiskonnast, liiklemisest ja kaubandusest Soomes, mis on Eesti ühiskondliku arenemise ja majandusajaloo seisukohalt väga huvitavad ja meie nende alade uurijale vältimatud, pakkudes rohkesti uudseid seisukohti. Otse imestusväärse kindlusega valitseb autor siin rasket ainet ja saavutab sellega plastilise ning selge kujutluse küsimustest, mis nähtavasti nõudnud rohkesti eeluurimusi ja seniste sel alal valitsevate segaste probleemide lahendamist.

Raamatus leidub veel kirjutisi katoliku kirikust, esiajaloolistest ja katolikuagestest isikunimedest (peatükk, mis meie kultuurajaloolises uurimuses seni tagaplaanile jäänud) ja koolidest ning kirjanduslikust kultuurist keskajal Soomes Aarno Maliniemi poolt ja keskaegse kirikuarhitektuuri ning -kunsti kohta Carolus Lindbergilt.

Seega liituvad kõik need kirjutised suureks ühistööks, mis haarab Soome esiajaloolist ühiskonda ja katoliikliku kultuuri aega. Kirjeldusi elustavad ja ilustavad rohked pildid, milledest mõned on otse ainulaadsed oma tabavuse poolest teksti selgitamisel. Meil on põhjust rõõmu tunda sellise töö ilmumisest naabermaal, mis meiegi kultuurajaloole annab väärtuslikku lisa. Seda suurema huviga võib oodata järgnevat osa.

O. Liiv.

Udo Handrack, Der Handel der Stadt Riga im 18. Jahrhundert; Jena 1932, 97 lk.

Dr. G. Jenschi tööle „Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert“, mida on mainitud ka selle ajakirja veergudel kui sisukat ja meetodikindlat, ühtlasi aga ühekülgele ainestikule rajanevat teost, on järgnenud dr. Handracki ülalnimetatud uurimus. See on tõepoolest nagu järg Jenschi tööle, kus isegi lisades võib tabada ühendust (Riia laevade nimistu Jenschil 17. ja Handrackil 18. sajandi kohta); veel kitsamale kirjanduse ja allikmaterjali hulga põhineb see töö, sest autor on kasustanud ainult Riia linnaarhiivi ainestikke, silmaspidamata teisi Läti ja Eesti arhiive. Aine käsitluse

poolset ületab Jenschi töö märgatavalt Handracki oma, kes pole suutnud esitada Riia kaubanduselu mitmekülgust ja läbikäiku ei ülevaatlikult ega ka küllalt põhjalikult. Siiski asjaolu, et Riia kaubandus 18. sajandil on üldse vähe käsitletud leidnud, võimaldab autorile tuua Riia linnaarhiivi põhjal õige rohkesti senitundmatuid üksikasju käsitledaval teemal.

O. L.

Eurasia Septentrionalis Antiqua (= ESA) IX. Minns Volume (sive) opuscula quaedam praehistorica et archaeologica ad barbarorum praesertim regiones quae inter orientem et aquilonem spectant pertinentia; Helsinki 1934; 6 + 410 + 8 lk. Ajakirja Eurasia Septentrionalis Antiqua äsja ilmunud kogukas IX köide on pühendatud Cambridge ülikooli muinasteaduse professori ja tuntud uurija Ellis H. Minns'ile tema 60-aastase sünnipäeva puhul. E. H. Minns on üks neid väheseid Lääne-Euroopa muinasteadlasi, kes põhjalikult tegelenud Venemaa arheoloogiaga, avaldades peale hulga väiksemate kirjutiste 1913. a. suurteose „Skythians and Greeks“, mis oli pikema aja jooksul pea ainukeseks Lääne-Euroopa uurijaile kättesaadavaks põhjanevaks teoseks mainitud alalt. On arusaadav, et ajakiri ESA sobib oma iseloomult ülihästi pühendusena Minnsile, kui ka see, et käesoleva köite eesmärk määras selle sisu: kirjutised käsitlevad peamiselt Lõuna- ja Kagu-Vene ning Idamaade ainekku, kuna Baltimaile on pühendatud vaid mõni üksik kirjutis.

Meil pole siin võimalik peatuda kõigil artiklil, mida arvult 32. Olgu vaid nimetatud, et mitmed Lõuna- ja Kagu-Euroopasse puutuvad kirjutised haaravad üsna laiu probleeme, nagu näiteks A. M. Tallgreni „Sur les monuments mégalithiques du Caucase occidental“, milles osutatakse kultuuriühendusele Kaukaasia ja Kesk-Euroopa vahel kiviaja lõpul ja varem pronksiajal ning võetakse revideerimisele vastavate kultuuride absoluutne kronoloogia; edasi F. Hančari „Kaukasus-Luristan. Züge kultureller Verwandtschaft des prähistorischen Kaukasusgebietes mit dem alten Orient“ ja sama küsimust täiendav T. J. Arne kirjutis „Luristan and the West“; V. G. Childe'i „Eurasian shaft-hole axes“, milles tuleatakse Euroopa silmaga kivi- ja pronkskirved Vanast Idast. Keskse tähtsusega rahvasterändamisaja uurimisele on vastavaid Ungari kultuure käsitlev N. Fettichi kirjutis „Zum Problem des ungarländischen Stils II“ ja A. Alföldi: „Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde“. Laiema tähtsusega on samuti kirjutised: M. C. Burkitt, „Some reflections on the Aurignacien culture and its female statuettes“; A. B. Wace, „Thessaly and Tripolje“; J. Nestor, „Ein thrako-kimmerischer Goldfund aus Rumänien“; V. Ščerbakivskij, „Zur Agathyrsenfrage“; W. P. Yetts, „The Horse: A Factor in Early Chinese History“; J. Werner, „Zur Stellung der Ordosbronzen“; A. Salmony, „Eine chinesische Schmuckform und ihre Verbreitung in Eurasien“ ja mitmed teised. Eriti Põhja- ja Baltimaid puudutavatest kirjutistest väärib tähelepanu B. Nermani „Swedish Viking Colonies on the Baltic“. Autorile, kes juba varem avaldanud rea kirjutisi samal teemal ja tagajärjekalt toimetanud vastavaid kaevamisi Lätis ja Ida-Preisil, läheb korda mitte ainult kindlaks määrata vikingite kolooniate olemasolu Lätis, Leedus ja Ida-Preisil ning neid lähemalt dateerida ja viia ühendusse kaubateedega, vaid selgitada kolonistide-svealaste (Kesk-Rootsist) ja ojamaalaste osa kolooniate asutamisel ja ekspluateerimisel. F. Balodis tutvustab kirjutises „Ein Denkmal der Wikingerzeit aus Semgallen, Lettland“ lugejaid lühidalt tähtsa semgalli muinaslinna kaevamistagajärgedega Tiõil (Väina jõel), millest m. s. leitud väike vikingit kujutav plaadike. — Soome muinasteaduse küsimusi käsitlevad E. Kivikoski („Eisenzeitliche Tontatzen aus Äland“) ja N. Cleve kirju-

tises „Finnländische runde Fibeln der Wikingerzeit aus Osteuroopa“, milles puudutatakse Lääne-Soome suhteid Baltimaade ja Venega. — Huvitavaid lisandeid vikingiaegsete relvade ilustamistehnika küsimusile pakub T. D. Kendriki artikkel „Some types of ornamentation on Late Saxon and Viking Period Weapons in England“.

M. S.

Nosson Genss, Zur Geschichte der Juden in Eesti. I. Die Revaler Synagoge in Zusammenhang mit der Geschichte der Juden in Reval; Tartu 1933, 56 lk. nelja pildiga.

Peale K. Joktoni jidiškeeles ilmunud „Juutide ajalugu Eestis“, Tartu 1927, ei ole olemas ülevaadet Eesti juutkonna tekkimisest ja arengust. Käesolev Eesti juutide ajaloo parima tundja, N. Genssi teos pakub ülevaatliku pildi sellest, millal esimesed juudi soost kodanikud on dokumentide järele asunud Tallinna ja kuidas möödunud sajandi alul, kus praegune Eesti juudi rahvastik sai kindla aluse, hakkas kujunema Tallinna juudi kogudus ja kerkis üles nüüdki Maakri tänaval olev sünagoog. Teoses ei ole piirdutud üksnes nimetatud sünagoogi ajaloo kirjeldusega, vaid on pakutud ohtrasti andmeid Tallinna juutidest üldse, nii statistilisest, majanduslikust kui kultuurilisest küljest. Eriti on esile tõstetud mõne seltskonnategelase ühiskondlik töö. Teos pakub ka mitmeid iisandeid Tallinna kaubanduse ajaloole, esijoones suhetest välismaade äridega. Kokkuvõttes peab mõnna, et vähestel lehekülgedel on N. Genss toonud hulga uusi tõsiasi juudi ühe osa rahvastiku kohta. Võib loota, et autor jätkab oma eraarhiivi ja uurimuste andmete avaldamist ka tulevikus ning valgustab meie juutkonna arenmiskäiku.

Paul Ariste.

Johan Plesner, L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIIIe siècle (taanikeelse resümeega); København 1934, 240 + XVI lk.

See võrdlemisi spetsiaalsele küsimusele osutav pealkiri ei luba esimesel pilgul noore taani teadlase väitekirjast otsida kaugeleminevaid seisukohti. Ometigi see teos tungib probleemide sõlmpunkti, mis on tähtsaks aluseks mitte ainult kogu keskaegse Itaalia ajaloo mõistmisele, vaid ka renessansi, feodalismi ning talupoegade vabanemise probleemistikule.

Senine traditsiooniline vaade seletas XIII sajandil Põhja- ja Kesk-Itaalias toimunud suuri sotsiaalseid ja poliitilisi muutusi seega, et eeldas jõuka, kaubanduslikult ja tööstuslikult teotseva linnakodanluse väljatungi maale, kust ta feodaalse aadli välja tõrjus.

Seda vaadet kõigutas esmakordselt vene sünnipäraga Itaalia ajaloolane Nicola Ottokar, väites mõne aasta eest lühidas leksikoniartiklis, et selline *Conquista del Contado* kunagi ei ole aset leidnud. Itaalia linnade ja maa tihedam liitumine on toimunud just vastupidi aadli sisse-rännates linna, kusjuures ta säilitades oma maavalduse ühtlasi asus kodanikkude „peatoiduste“ harrastamisele.

Nicola Ottokari õpilasena arendab P. neid seisukohti edasi, tõestades üksikasjus nimetatud vaadet Firenze linna kohta, millest on säilinud kõige rohkem ürikuid.

P. teeb oma tulemustest tähtsaid järeldusi. 1) Feodalismi laostumine P.-Itaalias ei toimunud võitluste teel linnakodanikkude ja aadli vahel; laostumise põhjuseid tuleb otsida siinse feodalismi struktuurist enesest. 2) Talupoegade emantsipatsiooni tuleb seletada muuga, kui põgenemisvõimaluste avardamisega linnade kasvades. 3) Vahesein Itaalia linna ja maa vahel ei kujunenud kunagi nii tugevaks kui Põhja-Euroopas, kus harvad linnad saartena asusid feodaalse maa keskel. Itaalia *contado* ei kaotanud kunagi täielikult oma rooma *civitas*e ilmet, keskuse ilmet,

kust juhiti ümbruses asuva maa asju. XIII sajandil restaureerus aadli rännakuga linnadesse pea täielikult roomaegne sotsiaalne olukord (välja arvatud orjus). Maa ja linnaga ühevõrra seotud omapärasel sotsiaalsel *cittadino*-tüübil on väga palju ühist antiikse rooma kultuuri kandjatega. Kas ei peitu selles sotsiaalses olustikus põhjuseid antiikse kultuuri uuestisünniks?

Viimane järeldus on eriti huvitav. Materialistlik ajaloo käsitlusviis on seni alati üles öelnud seal, kus tegemist on peamiselt kultuuriliste probleemidega. Renessansi-ajastu ajalookirjandus on seni tegeleud peamiselt renessansiaja kultuurilise ja poliitilise küljega. Tihedam süntees majanduslik-sotsiaalsete probleemidega puudub. Võib-olla virgutab Plesneri viimane tulemus neid seoseid rohkem otsima.

J. V.

Ad. Stender-Petersen, Die Varägersage als Quelle der alt-russischen Chronik; Aarhus ja Leipzig 1934; 256 lk.

Vene riigi sünniloo algajastu kohta käiva ajaloo-allikana on teatavasti eriti suurt osa etendanud vastavad osad vene vanimast ehk nn. Nestori kroonikast. Nende interpreteerimise ja tekstikriitika ümber on tekkinud väga rohkearvuline kirjandus, mille juurdekasv ja rikastumine uute seisukohtadega pole veel kaugeltki lõppenud. Tartu ülikooli omaaegse, praegu Aarhusi ülikooli professori Ad. Stender-Peterseni äsja ilmunud uurimus ülaloesitatud pealkirjaga toob siin väga olulist lisa.

Autor on võtnud üksikasjalisema uurimise alla 17 eri kohta Nestori kroonika vanemas osas ja on suutnud nende kõrvutamiselega skandinaavia saagadega ja osalt nende sisemise analüüsi põhjal veenvalt tõestada, et nad ei ole muud kui ülevõetud laenuid varjäägilisest muistendite maailmast. Vanima vene kroonika sisu ajalooline väärtus, mis seni oli nagunii suure kahtluse all, väheneb seega veelgi tunduvalt.

Eriti tähelepanav on autori saavutus vanima vene kroonika algosa uurimisel. See algus, mis käsitleb varjäägidevürstide (Rjuriku, Sineuse ja Truvori) kutsumist Venemaa valitsemisele, osutub autori kontseptsioonis omapäraseks varjäägilise maailma muistendite kombinatsiooniks. See kombinatsioon tekkis kahest põhielemendist. Esimeseks oli pärimus varjäägide — Rootsi (Rus'i) rahva tulekust üle mere Soome hõimude juurde ja nende järgnenud edasitungist slaavlaste alale. Need olid kaks erinevat ja pikka aega kestnud ajaloolist sündmust, mis aga pärimuses olid kokku liidetud. See varjäägide tulek ja edasitung pidi olema kindlasti vägivaldne ning selle eelduseks ei võinud olla mingil tingimisel slaavi ja ka soome hõimude vabatahtlik kutsumine, nagu see esineb Nestori kroonikas.

See kutsumise element liideti esialgsele pärimusele juurde hiljemini, pärast seda, kui varjäägide vallutusil põhinev riik Venes oli kujunenud õigusriigiks (eriti pärast Jaroslav Tarka). Valitseval dünastial ja tema õukonnal, mis aja jooksul ikka enam ja enam slaavistus, oli tarvis uues olukorras end legitimeerida. Endine pärimus, mis sisaldas vägivaldsuse elementi, selleks ei sobinud, võeti appi jutustis slaavi hõimudelt lähtunud vabatahtlikust kutsumisest. Eeskujuks oli siin lääne-vikingite keskel juba VIII sajandil levinud nn. kutsumissaaga. Sellise saagaga oli omal ajal põhjendatud vikingite võimu Inglismaal, hiljemini Lõuna-Itaalias ja ka mujal. Inglismaalt tõid vikingitest põgenikud pärast oma sealse võimu kokkuvarisemist kutsumissaaga Ida-Euroopasse, kus ta osutus sobivaks liitaineseks kohalikule pärimusele varjäägide tulekust. See eri elementide liitumine toimus kindlasti koorekihilises varjäägilises miljöös ja siit sattuski ta ka Nestori kroonikasse, mitte aga laiema rahvamassi lokaaltraditsioonist, mida seni peeti selle kroonika algosa olulisemaks allikaks. H. K.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, R. Rosén (Soome), M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), E. Tender, prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924.—1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1933. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.